

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

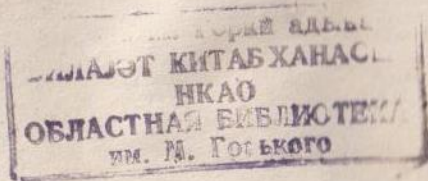
Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՎԱՐՂԹԵՍ
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ
ՈՒՍՈՒՅԻՉԸ

Պետրոսյան Վ. Հ.

Պ 505 Չորս վիպակ: Վիպակներ: [Դպր. միջին և տարիքի համար]/Վարդգես Պետրոսյան, Յարայան].— Եր.: Արևիկ, 1990, 392 էջ:

Ժողովածուն բովանդակում է Վարդգես Պետրոսյանի չսպորտ տարիներ», «Ճամակներ մանկության կայսր» և «Վերջին ուսուցիչը» վիպակները

4868080201 (00) 70—50

ԳՄԳ

707 (01) 90

ISBN 5—8077—0218—2

© Վարդգես Պետրոսյան

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված վիպակները (որ գրված են 1967—1978 թվականներին), իրար մոտիկ են ասելիքով, եսև գրողական հայացքի ուղղությամբ և, այդ տրամաբանությամբ էլ, կարող էին հավաքվել մի գրքի «կտուրի տակ»: Բայց վիպակների ասելիքը, կենսական ելույթը ավյալ ժամանակի պատանեկությունն է, երիտասարդությունը, որ փորձում է, հաճախ՝ տանջալիարեն, սեփական պատասխանները գտնել անհուսալիորեն հին, բայց և ամեն ժամանակի հետ հորից-հոր ձեզվող հարցին. ինչի՞ համար է մարդ ապրում... Գրողական հայացքի ուղղությունը չորս վիպակներում էլ նույնն է— հասկանալ, սովորազն ճիգ անել հասկանալու նոր, հաճախ անսովոր սերունդին, լսել նրա ոչ միայն խոսքը, այլև լուրջությունը, սեփական փորձի տրամաբանությամբ չմերժել նրա կասկածները, մասնավաճո՞ տաղտկալի քարոշախոս չդառնալ:

Երևի հարկ չկա հիշեցնելու, որ 1967—1978 թվականները բնավ էլ ամենաբարենպաստ ժամանակները չէին կյանքի զուտ ճշմարտությունը մարմնավորելու համար և, այնուամենայնիվ, երբ վերահրատարակության նպատակով ես վերընթերցում էի այս վիպակները, չուզեցի բառացիորեն որևէ փոփոխություն կամ խմբագրում անել, թեպետ... Թեպետ այսօր արդեն կարելի էր բացել շատ փակագծեր, կարելի էր դուրս գալ ենթատեքստի գերությունից, գոնե տեղ-տեղ վերժանել եզովպոսյան լեզուն: Ապրածը-ապրած է, գրվածը-գրված: Եվ դրա համար՝ ընթերցողից ես ներողամտություն չէ, որ կուզենայի ակնկալել:

Երկու բան կուզենայի:

Առաջին: Այս վիպակների երիտասարդ հերոսների հասակակիցները, որոնք այսօր երեսուն-քառասուն տարեկան են,

այս վիպակները կարդալով, գոնէ մի պահ վերապրեին իրենց պատանեկությունն ու ջանելությունը, վերադառնալին արդեն հուշ դարձած իրականության, ապրած հույսերի ու կասկածների այն մթնոլորտը, որ, անկախ ամեն ինչից, սիրելի է ու նվիրական:

Եվ երկրորդ: Կուզենալի, որ նրանք, այն ընթերցողները, որ այսօր են լուսնոթ-քսան տարեկան, այս վիպակների մեջ կարողանալին տեսնել վաթսուն-յոթանասնական թվականների իրենց հասակակիցներին, որ և՛ նման, և՛ տարբեր են իրենցից: Եվ փորձեին հասկանալ նրանց: Նրանց ուրախությունը, նրանց տառապանքը:

Եթէ այդպես լինի, իբրև գրող ես ինձ մեծապես վարձատրված պիտի զգամ, որովհետև խոսքի ազատության ամենակաշկանդված ժամանակներում անգամ գրողը մի իրավունք հաստատ ունեցել է՝ չասելու, չգրելու այն, ինչ չի մտածում: Այս վիպակներում շատ բան կա իմ սեփական կենսագրությունից, իմ սերնդի ապրած կյանքից, բայց, բնականաբար, ավելի շատ՝ այդ ժամանակների երիտասարդության կենսագրությունից: Իմ հերոսներից շատերը իրական նախաստիպեր են ունեցել, սյուժետային շատ գծեր ես քաղել եմ կյանքից:

Ինչպե՞ս, ի՞նչ չափով է ինձ հաջողվել՝ կյանքի ճշմարտությունը մարմնավորել իբրև արվեստի ճշմարտություն (կերպարներ, ոճ, լեզու և այլն), այստեղ միակ դատավորը ընթերցողն է, որին ես, ինչպես միշտ, հավատում եմ:

ՎԵՐՋԻՆ ՌԻՍՈՒՅԻՉԸ

Նվիրում եմ իմ ուսուցիչներին՝
Աշխեն Պոլադյանին, Արուս Պաղոսյանին,
Աննուշական Վարդանյանին, Արփիկ Մկրտչյանին՝ սիրով և շնորհակալությամբ:

- Երկրագունդը պտտվում է,— ասում է աշակերտը:
- Ոչ: Երկրագունդը պտտվում է,— ասում է ուսուցիչը:
- Գաշտերը կանաչում են,— ասում է աշակերտը:
- Ոչ: Գաշտերը կանաչում են,— ասում է ուսուցիչը:
- Երկու անգամ երկու՝ շորս,— ասում է աշակերտը:
- Ոչ: Երկու անգամ երկու՝ շորս,— նրան ուղղում է ուսուցիչը:
Որովհետև ուսուցիչը ավելի լավ դիտե այդ ամենը:

ՄԻՐՈՍԱՎ ՅԼՈՐԻԱՆ

ՍԿԻՋԲ

Գարնանային սովորական առավոտ էր: Երկիրքը մաքուր էր, բաց կապույտ մանուշակների գույնի: Կարելի էր հուսալ արևոտ, զնգուն ևս մի օր...

Բայց երկնքի այն փոքրիկ հատվածում (երևի մի հազար, երկու հազար քառակուսի մետր), որի տակ Մովսես Խորենացու անվան դպրոցն էր, ահա այդ հատվածում՝ նույն առավոտյան մուգ թանաքագույն ամպեր կուտակվեցին, կաթնակ ճայթեց և, իհարկե, տեղաց կարկուտ: Այս ամենն, իհարկե, փոխարևրական առումով, իրականում դպրոցի օրն էլ սկսվեց սովորականի պես, բայց երկրորդ, մանավանդ երրորդ դասամիջոցին միջանցքներում, դասասենյակներում միջանցիկ քամու պես սկսեցին վզվզալ զանազան պատմություններ. դրանց հավաքական անունը դպրոցական բանահյուսությունն է: Այդ բու-

նահյուսութեան ժանրերից են՝ երգը, սրամտութունը, անեկզտը և, իհարկե, առասպելը:

Ըստ առասպելի հիմնական տարբերակի՝ նախորդ օրը, դասերից հետո, 10-րդ «բ» դասարանում տղաների մի խումբ կատարի «կայֆ» է արել, որի գագաթնակետը եղել է Մարի Մելիքյանի պարը սեղանի վրա: Պարելու հետ միասին, ինչպես հաստատում է առասպելը, Մարին աստիճանաբար ազատվել է իր բոլոր, հասկան՞ում եք, բոլոր զգեստներից: Եվ ահա այն ճգնաժամային պահին, երբ Մարին պարելիս է եղել իր նախամայր Եվայի հանգերձանքով, դասարանի դուռը անսպասելիորեն բացել է քիմիայի դասատու Սոնա Միքայելյանը:

Այստեղ առասպելը ճյուղավորվում է: Ըստ մի տարբերակի՝ քիմիայի դասատուին տեսնելով, տղաները դուրս են փախել պատահաններից (թեպետ 10-րդ «բ» դասարանը երկրորդ հարկում է) և Մարին մնացել է մերկ-մենակ՝ սեղանի վրա: Մագնիտաֆոնը, բանից անտեղյակ, շարունակել է իր կատարի երգը, և Սոնա Միքայելյանը, չկարողանալով լսեցնել անամոթին, պարզապես վերցրել և հատակին է խփել անմեղ գործիքը, որն, ի դեպ, արժե երեք հարյուր հիսուն ուրբլի՝ նոր գրամով: Ըստ երկրորդ տարբերակի՝ դասատուին տեսնելով տղաները (նրանք հինգ, թե չոթ հոգի են եղել) անմիջապես կենդանի վարագույր են դարձել, ծածկել Մարիին, որը, մի բանի վայրկյան շանցած, հայտնվել է համարյա լրիվ հագնված և քաղաքավարի դիմել է քիմիայի ուսուցչին. «Ձեզ, ինչ է, դուր չի՞ գալիս այս երաժշտությունը»: Եվ իր ձեռքով՝ հանգիստ, քաղաքավարի անջատել է մագնիտաֆոնը:

Շարունակությունը նույնպես ճյուղավորություններ ունի: Ըստ առաջին տարբերակի՝ քիմիայի ուսուցչուհին սարսափելի զայրացել է, գանազան անդուրեկան խոսքեր ասել աշակերտների հասցեին: Տղաները վերավորանքից քարացել են. մի՞թե շեն կարող երաժշտություն լսել, այն էլ՝ գասերից հետո: Գասատուն նրանց ստախոս և վախկոտ է անվանել, ճշացել է, թե ինքը իր աչքերով տեսավ, որ Մարին բոլորովին մերկ էր... Տղաները և Մարին այս անգամ քարացել են զարմանքից և վերավորանքից, իսկ նրանցից մեկը՝ Արմեն Գարսահեֆերյանը, ի միջի այլոց նկատել է, որ ինքը շամունանցած մորաբույր ունի, որի աչքին, երբ նա նման ռիթմեր է լսում, անմիջապես երևում են մերկ, երիտասարդ և անպայման գեղեցիկ աղջիկ-

ներ: Այս կծու խոսքերից հետո քիմիայի դասատուն (որն, ի դեպ, ամուսնացած չէ՝ դա հանկարծ հիշեցին ամենքը) շրխկացնում է դուռը և գնում, ոչ, ուղղակի վազում դիրեկտորի առանձնասենյակի ուղղությամբ: Պատմում են նաև ուրիշ շարունակություն՝ դասատուն պնդում է, որ աշակերտները անմիջապես պետք է ներկայանան դիրեկտորին. այս պահանջին Մարին պատասխանում է, թե քիչ առաջ ընկեր Սահակ Վանունին մեքենա նստեց և գնաց, հավանորեն տուն և, միաժամանակ, տեղյակ է պահում, որ իրենց դասուկը ոչ թե..., այլ Արամ Սանոյանն էր, որն, ինչպես ամենքը գիտեն, երկու շաբաթ առաջ հանկարծամահ եղավ:

Այնուհետև աշակերտները հանգիստ, անշտապ՝ իբր հավաքել են նստարանների վրա անփութ թափթփված գրքերը, տետրերը և երգելով, այո, այո, երգելով գնացել են փողոց, իսկ քիմիայի դասատուն, որն, ի դեպ, 10-րդ «բ» դասարանում դասեր չունի, շփոթված, զայրացած մտել է ուսուցչանոց, այնտեղից՝ դիրեկտորի առանձնասենյակը, հավանորեն, Սահակ Վանունուն գանգահարելու...

Քարտուղարուհի Սոֆիկ Լորեցյանը կամ՝ Սոֆի Լորենը, ինչպես վաղուց նրան կնքել են տասներորդյինները, այդ պահին, բնականաբար, նստած է եղել իր պտտվող բազկաթոռին: Բնականաբար, որովհետև՝ նախ նրա աշխատանքը ժամը 4-ին է վերջանում և, բացի դրանից, շատ շուտով սկսվելու են ընդունելությունների քննությունները, և նա հինգերորդ անգամ մտադիր է բախտը փորձել համալսարանի բանասիրական, իրավաբանական, կենսաբանական կամ որևէ այլ ֆակուլտետում: Քարտուղարուհու հեռախոսը, բնականաբար, դիրեկտորի հեռախոսի հետ զուգահեռ է, բայց, ի տարբերություն ուրիշների, նրա հեռախոսը չի անջատվում, երբ խոսում են մյուս՝ գլխավոր հեռախոսով: Այս, ի միջի այլոց: Այսպես, ուրեմն, մի բանի ըրպե անց Սոֆի Լորենը տագնապած մտնում է դիրեկտորի առանձնասենյակը և քիմիայի դասատուին գտնում բազմոցի վրա, ուշագնաց վիճակում: Սոֆի Լորենը, կեցցես աղջիկ, իրեն չի կորցնում, շուր և վալիդոլ է առաջարկում դասատուին, որը սակայն մերժում է և՛ մեկը, և՛ մյուսը: Բայց որովհետև դասատուի սրտի զարկերը դրանից հետո էլ շեն կարգավորվում, քարտուղարուհին ստիպված է լինում դուրս գալ և իր հեռախոսով գանգահարել (միամիտ աղջիկ) շտապ օգնություն, որը,

հասկանալի է, չի գալիս: Այս առիթով շատերը վերհիշեցին, որ անցյալ տարի, երբ դպրոցի պահակը՝ Սանասար քեռին, սրտի նոպա ունեցավ, շտապ օգնությունը հասավ երեք ժամ հետո, երբ Սանասար քեռին արդեն տուն էր հասել և հեռուստացուցով ֆուտբոլ էր նայում:

Եվ այլն, և այլն:

Ահա այսպիսի մտայն նախերգանքով սկսվեց առավոտը Մովսես Խորենացու անվան դպրոցում, զարնանային սովորական մի օր:

ԻՐԱՐԱՆՅՈՒՄ

— Ամեն բան տեղն էր, մեզ միայն ստրիպտիզն էր պակասում,— մտայն ասաց Սահակ Վանունին,— ժողովրթբաժնի բերանին ծամոն ենք դառնալու: Գու իսկապե՞ս տեսար, թե՞ աչքիդ է երևացել...

— Ցավոք սրտի, իսկապես,— սեղանին դեռ դրված էր Սոֆի Լորենի երեկ բերած ջուրը և, չգիտես ինչու, Սոնա Միքայելյանը վերջրեց բաժակը և սկսեց կում-կում խմել,— ցավոք սրտի տեսա, ընկեր Վանունի: Ես գիտեմ, որ դուք կգերադասեիք, որ տեսած չլինեիր...

Գիրեկտորը հոգնած նայեց ուսուցչուհուն. նա միշտ բարձր էր գնահատում Սոնա Միքայելյանին, որ քիմիայի լավագույն ուսուցչուհին էր, դպրոցական երեկոների շունչն ու ուզին և, պլյուս՝ լուսավորության մինիստրի տեղակալներից մեկի հորաքրոջ աղջիկը: Վանունին երկար տարիներ մաթեմատիկա էր դասավանդել (ցածր դասարաններում), և այդ տարիներից էր մնացել «պլյուս» բառը. դա ամենքը գիտեին, թեպետ ութնորորդ տարին է, ինչ նա չի դասավանդում. գիրեկտորական բեռը գնալով ծանրանում էր նրա հոգնատանջ ուսերին:

— Շատ տհաճ դեպք է,— ասաց նա ի վերջո,— պլյուս՝ շուտով սկսվում են քննությունները: Վեց հոգի միանգամից... Այլ քեզ սերունդ:

— Համարեք, որ ես ձեզ երեկ գանգ չեմ տվել:— Սառը ընդմիջեց քիմիայի ուսուցչուհին:— Ես կարո՞ղ եմ դնալ:

— Ինձ սխալ հասկացաք,— անմիջապես «գուք»-ի անցավ Վանունին,— նախ արդեն շատերը գիտեն, թե ինչ է եղել, չգի-

տեմ որտեղից, և պլյուս,— Վանունին կուլ տվեց բարդ ստորադասական երկու նախադասություն. «Պլյուս այն, որ մեկ է, ասելու ես քեռուդ տղային, որ մինիստրի տեղակալներից է: Ճիշտ է, շինարարության դժով, բայց տեղակալը տեղակալ է, և նա էլ, պարզ է, որ կպատմի նրան, ում տեղակալն է»: Գրա փոխարեն շարունակեց,— ...պլյուս՝ դասարանը դասողեկ էլ չունի: Երևի դրանց դարդից ինֆարկտ ստացավ խեղճ Սանոյանը:— Վանունին ձգվեց, ուղղեց փողկապը, ձեռքը տարավ հեռախոսին,— երևի պետք է մինիստրին տեղյակ պահել... Սովորական դեպք չէ:

— Ի՞նչ կարիք կա,— ընդմեջեց Սոնա Միքայելյանը,— դա մեր ներքին գործն է,— դիրեկտորի ձեռքը մի քանի վայրկյան մնաց օդում, երևի ուսուցչուհուն դուր չեկավ, որ Վանունին ինքն առաջինն է ուզում հայտնել մինիստրին,— գուցե կանչեք այդ...— ուսուցչուհին իր հերթին կուլ տվեց մի քանի դառը և կծու ածական,— անպիտաններին, հարկավոր է պարզել, թե ով է եղել նախաձեռնողը, մի խոսքով՝ մանկավարժական նուրբ խնդիր է: Ես, բնականաբար, չեմ խառնվի, ոչ նրանց դասատուն եմ, ոչ դասողեկը:

Սահակ Վանունին՝ արտաքնապես դժգոհ, բայց ներքնապես հանգստացած, ձեռքը ետ քաշեց խոսափողից, մեկ է՝ եթե զանգահարելու էլ լիներ, միանգամից հո չէի՞ն միացնի. կարևորն էր ցույց տալ, որ ինքը նպատակ չունի, ինչպես ասում են, աղբը թողնել խրճիթում և չի վախենում ճշմարտությունից, որքան էլ դա դառը լինի՞ դա թող իմանան բոլորը և, մանավանդ, օրիորդ Սոնա Միքայելյանը:

— Ես հիմա կկանչեմ նրանց,— ասաց իր պաշտոնական ձայնով,— ձեզ խնդրում եմ մնալ, որովհետև, ի վերջո, դուք եք միակ ականատեսը: Գուցե հարկ լինի հենց այսօր մանկիտրհուրդ գումարել:

Վահան Մամյանն այդ օրը արթնացավ մի տեսակ հոգնած, գլխացավով: Նա երկար սափրվում էր, հետո մանրամասն արդուկեց կապույտ վերնաշապիկը, բավական կասկածանքով ընտրեց փողկապը, հետո սուրճ եփեց, որը շատ դառը ստացվեց: Ուղեց նախաճաշել, բացեց սառնարանը, նայեց պարունակությունը, ամեն բան կար, բայց ծածկեց դուռը, մի բաժակ էլ սուրճ խմեց, ծխեց երկար: Ի՞նչ է սպասում իրեն նոր դեպ-

րոցում, այն էլ՝ տարեվերջին: Գուցե ավելի ճիշտ էր շտապել, համբերել մի քանի ամիս և դպրոց մտնել սեպտեմբերի՞ն... Քույրը, որ նույնպես մանկավարժ է, այդ խորհուրդն էր պընդում, ինքն էլ հակված էր, բայց միայն տասն օր կարողացավ հարմարվել իր, այսպես ասած, բացարձակ ազատությանը: Առավոտյան միշտ վեր էր թռչում ժամը յոթին, իրեն թվում էր՝ դպրոցական զանգի ձայնն է: Արթնանում էր, իսկ զանգը շարունակում էր հնչել անասելի տխրություն, շփոթեր ինչ անել: Կարողում էր, շախմատ էր խաղում՝ ինքն իր հետ, միացնում էր հեռուստացույցը, երբեմն զանգահարում էր ընկերներին. «Գնացել է աշխատանքի», — ասում էին տնից: Աշխատանքի վայր չէր զանգահարում:

Մի խոսքով, զնաց ժողկրթբաժին, առաջարկեցին ևսորենացու անվան դպրոցը, որտեղ սրտի կաթվածից հանկարծամահ էր եղել գրականության ուսուցիչը: Ժամերը շատ չէին, միայն մեկ դասարանում. հանկարծամահ եղած ուսուցիչը թռակի անցած մարդ էր, պարապում էր միայն դպրոցից չկտրվելու համար: Առաջժ աշխատեք, — ասացին, — սեպտեմբերին երևի կկարգավորվի, ժամեր կլինեն:

Ականջների մեջ ձայնագրվել-մնացել էր վերջին գրույցն իր՝ այսօր արգեն նախկին, դիրեկտորի հետ.

«Հասկացեք, գրականությունը առարկաներից մեկն է, ինչպես թվարանությունը, քիմիան, ինչպես... ֆիզիկատուրան, այո, այո...»:

«Ձե՞ որ դուք նույնպես գրականության ուսուցիչ եք»:

«Եվ վատ ուսուցիչ չեմ. ես գիտելիքներ եմ տալիս երեխաներին: Ես ծրագրային նյութն եմ խորացնում, իմ սաները բուն են ընդունվում: Ես քանի անգամ եմ գլխի ընկել, թե այս տարի ինչ թեմաներով շարադրություն կտան բուհերում, գլխի եմ ընկել և այդ հեղինակներն եմ խորացրել: Ես նրանց առարկա եմ սովորեցնում»:

«Գրականությունն առարկա չէ: Գրականություն անհնար է սովորեցնել: Ես դա չեմ համարում ուսուցչի խնդիրը»:

«Ես կխելագարվեմ, Մամյա՞ն»:

«Ձգույշ, աննկատ՝ մենք պիտի օգնենք պատանուն, որ նա զգա բուն գրականությունը, ոչ թե սերտի գրողի կենսագրությունը, ոչ թե շարադրությունն արտազրի զանազան դասագրքերից, այլ կարողանա իր սեփական աչքերով հայտնաբերել գրո-

ղին, հասկանալ նրա գիրքը: Գրականությունը բոլորին է պետք և ոչ թե միայն նրան, ով բանասեր է դառնալու, բոլորին և ոչ թե միայն նրան, որը որևէ բուն է ընդունվելու կամ, կներեք, խցկվելու»:

«Դու կասկածո՞ւմ ես մեր գրած թվանշաններին»:

«Ես գրականությունից թվանշան չեի դնի»:

«Դու ուզում ես քայքայե՞լ դպրոցը, Մամյան»:

«Այդ բանն անելու համար ես չափից դուրս շատ եմ սիրում դպրոցը: Դպրոցն իմ աշխատանքի վայրը չէ, իմ կյանքն է»:

«Մի խոսքով, մեր դպրոցի Գոն Կիխոտն ես»:

«Գոստոնակին «Գոն Կիխոտը»-ը համարում էր ամենակարևոր գիրքը, որ պիտի կարգա ամեն մի պատանի»:

«Ո՞վ»:

«Գոստոնակին»:

«Գոն Կիխոտը» մենք էլ ենք կարդացել, ֆանտազյոր էր, հողմաղացների դեմ կովող, մենք գործնական մարդիկ պիտի դաստիարակենք, գործ-նա-կան»:

«Ինչպես մեր դպրոցի նախկին ուսուցիչ Ադրինե Վարդանյա՞նը: Այս քանի օրը տեսա, երևի դուք էլ գիտեք, խանութում է աշխատում»:

«Գիտեմ, հետո ի՞նչ»:

«Ինձ ասաց՝ զարմանում եմ, թե տասներկու տարի դըպրոցում ո՞նց աշխատեցի...»:

«Քո հրաշք-սաներից քանի՞սն են բուն ընդունվել, քանի՞սը...»:

«Ձեմ հաշվել: Նրանցից եղել են, որ գրականությունը սիրել են իսկապես: Բոլորի մեջ այդ սերը բորբոքել ինձ չի հաջողվել: Երևի վատ ուսուցիչ եմ»:

«Երևի չէ, Մամյան, վատ ուսուցիչ ես»:

«Այո, լավ ուսուցիչը Ադրինե Վարդանյանն էր»:

«Ո՞վ այդպիսի բան ասաց»:

«Իսկ ի՞նչ ասացիք. հուզվեցի՞ք, զարմացա՞ք գոնե, որ ուսուցիչը գնում է ո՞ւր... խանութ: Այնինչ, հարկավոր էր ահագանգ խփել, գողալ Ձեռով Օհանի ձայնով: Հանգիստ ճամփու գրիք նրան, երևի հաջողություն էլ մաղթեցիք... մթերային խանութում»:

«Նա թվաբանության ուսուցիչ էր»:

«Նա ուսուցիչ էր: Ու-սու-ցիչ»:

...Հարկավոր էր գնալ: Դուրը փակելուց առաջ նայեց մոր լուսանկարին, լսեց նրա ձայնը, ժպտաց, որովհետև լուսանկարի մայրը ժպտում էր:

Մեծ դասամիջոցին ուսուցիչները սովորաբար դուրս են գալիս միջանցք, ոմանք իջնում են ճաշարան՝ սուրճ կամ թեյ խմելու, եթե արևոտ օր է՝ բակ են դուրս գալիս. այսօր համարյա ամենքը մնացել էին ուսուցչանոցում: Նախ՝ շատերի ականջին արդեն հասել էր տեղի ունեցած դեպքի որևէ տարբերակ կամ մի քանիսը միանգամից, և ապա, արդեն մեկ ժամից ավելի է Սահակ Վանունին փակված է դեպքի զխալվոր վկայի՝ Սոնա Միքայելյանի հետ: Քարտուղարուհին ոչ մի հեռախոս չէր միացնում. «Ընկեր Վանունին զբաղված է,— անում էր,— հեռախոսով խոսում է մինիստրի հետ»:

— Ոչ թե սերունդ է, այլ տասն անհայտով հավասարում,— հերթական սիգարետը վառելով, մոռյլ ասաց Մարտին Գանիելյանը՝ մաթեմատիկայի դասատուն,— անլուծելի խնդիր: Ասենք, ես գոնե ինձ համար, այդ հավասարումը վաղուց լուծել եմ— քանորդում՝ դրո: Ջրո՛:

— Ես քեզ հետ համաձայն չեմ, Մարտին,— Վարդան Անտոնյանն էր, որը 10-րդ «ա» դասարանում էր գրականութուն դասավանդում,— չորս-հինգ հոգու օրինակով կարելի՞ է սերունդ ընդհանրացնել: Անտոնյանը նաև դպրոցի արհեստի նախագահն էր և այդ պահին՝ փոքր-ինչ վիրավորված, որ Վանունին իրեն չի կանչում, չի խորհրդակցում: Թեպետ ասածիդ մեջ ճշմարտություն, իհարկե, կա:

— Ճշմարտությունն ի՞նչ է, որ չլինի,— առանց Անտոնյանին նայելու շարունակեց Գանիելյանը,— ճշմարտությունը հիմա օդի մեջ է: Բոլորը գիտեն: Բայց... ժամանակներն են փոխվել: Կամ դուցե մե՞նք ենք հնացել: Դուք գիտեք, ես խիստ մեթոդների կողմնակից եմ, իսկ հիմա ո՞վ է խստության կողմնակից:

Ուսուցչանոցի բաց պատուհանից ներս էին լցվում երեխաների ձայները, նաև թուշունների ինչ-որ ծլվլոց, որ կորչում էր համընդհանուր ժխորի մեջ: Դասատուները նստել էին երկար սեղանի շուրջ, մի քանիսը գրավոր էին ուղղում, երկուսը շախմատ էին խաղում, վիճակը սպասողական էր: Կարծիքներ, իհարկե, խմորվում էին, բայց առայժմ դեպքը քննարկել վտան-

գավոր էր. ամենքն էլ զգում էին, որ ձնագնդի պես գործող առասպելի մեջ ահագին չափազանցված բան կա, բայց...

Վանունու զանգը ներս կանչեց քարտուղարուհուն: Սա իր պտտվող բաղկաթոռից վեր թռավ բավական եռանդով, մաշնիսի պես իր վրա կենտրոնացնելով համարյա ամենքի հայացքները, հետո, չգիտես ինչու, նորից նստեց, դարակից հանեց հայելին, թեթևակիորեն ուղղեց մազերը, թարմացրեց շրթներկը և քիչ անց անհետացավ դռների կաշեպատ զաղտնիքի ետևում:

— Պայթուցիկ հասակ է,— իր միտքն էր ծամծամում Գանիելյանը,— ամեն խաչմերուկում պահակ պիտի կանգնեցնես: Նրանցից ամեն մեկի մեջ զանդաղ գործողության մի ումբ կա: Չգիտես, թե երբ է պայթելու:

— Բարդ հասակ է,— ասաց շախմատ խաղացողներից մեկը, որի վիճակը խաղատախտակի վրա երևի խառն էր,— սրանց հետ կարելի է խաղալ միայն ձիու քայլով:

— Գեղեցիկ հասակ է,— ասաց ավագ ջոկատավարը, որը ընդամենը մի տարի առաջ էր ավարտել նույն այս դպրոցը,— դուք պարզապես հին բանալիներով ուղում եք նոր դռներ բացել:— Հետո նա երևի հիշեց, որ այստեղ նստածները անցյալ տարի իր ուսուցիչներն էին ու փութաց ուղղել իր վրիպումը:— Ոչ բոլորը, խնդրում եմ ինձ ճիշտ հասկանաք:

Այդ պահին շեշտակի բացվեց կաշեպատ դուռը, և Սոֆիկ Լորեցյանը դուրս եկավ: Նա խնամքով ծածկեց դուռը և խորհրդավոր ասաց.

— Կանչում է...— Անտոնյանն առաջ եկավ,— հերոսներին է կանչում, ընկեր Անտոնյան:

— Ովքե՞ր են,— կոտրված հարցրեց Անտոնյանը:

— Մարին, դե գիտեք, Արմեն Գարասեֆերյանը...

— Տրամաբանական է,— Գանիելյանն էր,— այդ Գարասեֆերյան կոչվածի ուղեղի հիմնական բջիջներն արտասահմանյան սնունդ են ստանում, ուրի՞շ...

— Տիգրան Մանուկյանը...

— Չի կարող պատահել,— ավագ ջոկատավարն էր,— Տիգրանը ամաչկոտ, նույնիսկ թրջված տղա է:

— Օ՛, նրանք ամենքն էլ ամաչկոտ են,— նորից Գանիելյանն էր,— և, իհարկե, թրջված... ծնողների հոգատարությամբ, մեր հաշտվողականությամբ: Ուրի՞շ...

— Վահան Սարոյան:

— Այ, դա իսկապես զարմանալի է:— Վահանը դասարանի լավագույն մաթեմատիկոսն էր, Դանիելյանի հպարտութիւնը,— Վստա՞հ ես, Սոֆիկ...

— Աշոտ ճշմարտախոսը, ներողութիւն՝ Աշոտ Քանքանյանը և Սմբատ Քումանյանը: Հինգ տղա և Մարին:— Սոֆին արագ դուրս եկա՛վ ուսուցչանոցից:

Միանգամից սկսեցին խոսել բոլորը: Արդեն ինչ-որ բան հաստատ հայտնի էր և կարելի էր քննարկել, պաշտպանել կամ դատապարտել, ափսոսալ կամ ասել՝ նրանից, այ, այդ մեկից՝ ամեն բան սպասելի է:

Քիչ անց Արմենը, Տիգրանը, Վահանը, Աշոտն ու Սմբատը մտան ուսուցչանոց, շարվեցին պատի տակ:

— Մարին դասի չի եկել,— տեղեկացրեց Սոֆին,— հիմա կղանգահարեմ տուն:

Տղաները արտաքուստ բավական հանդիստ էին թվում, աչքերի փոքր-ինչ սրված արտահայտութեամբ: Նրանք մոռալ բարևեցին ուսուցիչներին և գնացին դեպի կաշեպատ դուռը:

— Դուք մտեք,— ասաց քարտուղարուհին, որ արդեն հասցրել էր հավաքել Մարինեց հեռախօսի համարը:— Այո, կարելի՞ է Մարին: Մա՞յրն է: Մարին տանը չէ՞: Ա, հիվանդ է: Սա դպրոցից են հարցնում: Լավ:

— Երևի մրսել է,— կծու ասաց շախմատ խաղացողներից մեկը, նա, որի գրութիւնը բարդ էր և հիմա հավանորեն տարվում էր,— ստրիպտիդից մրսած կլինի խեղճ աղջիկը...

Այդ պահին դուռը բացվեց, և ներս մտավ Վահան Մամյանը:

— Բարև ձեզ,— ասաց նա:— Կարելի՞ է տեսնել... դիրեկտորին:

Մի քանի ուսուցիչ պատասխանեցին նորեկի բարևին:

— Դուք ո՞ւմ եք ուզում,— հարցրեց Սոֆին,— դիրեկտորն զբաղված է: Ո՞ր դասարանում է ձեր երեխան...

— Ես...

Այդ պահին հնչեց դասի զանգը:

Ինչ-որ շարժում, իհարկե, նկատվեց ուսուցչանոցում, բայց ոչ մեկը վեր չկացավ, չմտեցավ դասամատյանների պահանջին:

— Գուցե դուք կասե՞ք իմ մասին,— քարտուղարուհուն դի-

մեց Մամյանը,— ընկեր Վանունին դիտի, որ ես գալու եմ... Վահան Մամյան, ես երևի աշխատեմ ընկեր Սանոյանի փոխարեն...

Համարյա բոլորը հետաքրքրութեամբ նայեցին նորեկին: Քարտուղարուհին անհետացավ կաշեպատ դռների հետևում:

— Դանտեի «Դոփսքը» կարդացե՛լ եք, կոլեգա,— Դանիելյանը նայեց Մամյանին,— իհարկե, կարդացած կլինեք:

— Մինչև հիմա կասկածում եմ՝ դոփսքը «դ»-ով է գրվում, թե «խ»-ով,— երրորդ դասարանցու միամտութեամբ ասաց Անտոնյանը,— երբ որ գրում եմ, ձեռքս ինքն իրեն ճիշտ է գրում, բայց հիմա եթե կախեք անգամ, չեմ կարող ասել...

Նույնիսկ Դանիելյանը ծիծաղեց:

— Գրականութեան ուսուցչի համար դա էլ քիչ չէ, Անտոնյան, իսկ կախվելուց ձեռքաշիր: Առանց այն էլ տղամարդ ուսուցիչների թիվը երկրաշփոհական պրոգրեսիայով նվազում է:— Հետո զարձավ նորեկին:— Գիտե՞ք ինչու հիշեցի Դանտեին, երբ որ մտնեք այն դասարանը, որ ձեզ է վիճակվել, ա՛հա այդ իմ ասած «Դոփսքը» կթվա գունավոր մուգապլակացիոն հեքիաթ: Դուք կարող էիք ավելի երջանիկ դպրոց գնալ, մանավանդ, ավելի երջանիկ օր:

— Դժվա՞ր դասարան է...

— Դժվա՞ր: Խենթերի և ստահակների...

— Խենթե՞ր: Վատ չէ: Ստահա՞կ... Չգիտեմ:

Այդ պահին դուրս եկա՛վ Սոֆին:

— Ընկեր Դանիելյան, ընկեր Վանունին խնդրեց, որ ընկեր Մամյանին դուք ներկայացնեք 10-րդ «բ»-ին: Ասաց, որ թող այսօր պարզապես ծանոթանա, զրուցի, եթե ուզում է... Խնդրեց, որ բոլոր ուսուցիչները գնան դասի...

Աթոռները շարժեցին, բացվեցին-փակվեցին դարակները, ուսուցչանոցը կամաց-կամաց դատարկվեց, խաղաղվեց:

— Գնանք, կոլեգա,— Մամյանին դիմեց Դանիելյանը,— ես մի քանի ընկերներով Վերգիլիոս կաշխատեմ, դուք՝ Դանտե: Չէի ուզենա ձեզ դոփսք ուղեկցել, բայց վերին հրաման է...

— Ես զգացված եմ,— կմկմաց Մամյանը,— բայց գուցե ձեզ նեղութիւն չտամ, քարտուղարուհին կասի, թե որ դասասենյակում են այդ խենթերը:

— Վերին հրաման է,— հառաչեց Դանիելյանը,— իսկ դուք վախեցեք ինՖարկտից, շատ զգալուն եք երևում: Ասենք ուրիշ ինչպե՞ս, գրականութեան ուսուցիչը նյարդերի կծիկ պետք է լինի, իսկ ես, այսպես ասած, թվերի կծիկ եմ: Այս սերունդը, սիրելիս, իմ առարկայի լեզվով ասած՝ հինգերորդ աստիճանի հավասարում է, այդպիսի անլուծելի հավասարումներ կան: Այս սերնդից միջին հասնել, քանորդում ինչ-որ բան ստանալ, անհնար է, ամեն մեկն առանձին հավասարում է, որ իր, միայն իր լուծումն ունի: Եթե ունի:— Հետո ծիծաղեց:— Խեղճ Սահակ Վանունի... Ամեն տարի պատրաստվում են վաստակավորի կոչման ներկայացնել, միշտ մի բան խանդարում է...

Ուսուցչանոցում մնաց միայն Սոֆին, որը չափազանց զգուշորեն, կաշկալատ դուռն կողմը նայելով, վերջերեց խոսափողը, բայց որևէ համար չհավաքեց, այլ խոսափողը պարզապես զգուշորեն սեղմեց սեփական ականջին:

ՄԱՆՈՆ ԼԵՍԿՈ

Գասարանում տասը, տասներկու աշակերտ էր մնացել:

— Որտե՞ղ են,— հարցրեց Դանիելյանը:

— Կարծում էինք, որ ազատ ենք լինելու, մի քանիսը գնացին: Մյուս հինգն էլ՝ գիտեք:

— Ոչինչ,— ժպտաց Մամյանը,— դուք ուշանում եք, ընկեր Դանիելյան, մենք մի քիչ կխոսենք, դուք գնացեք:

— Անպիտաններ,— քթի տակ դժգոհեց Դանիելյանը:

Մամյանը մի քանի րոպե անխոս ետուառաջ արեց դասաբանում: Նայեց պատանիների դեմքերին, ի՞նչ են մտածում, իհարկե, մտածում են իրենց ընկերների մասին, որ հիմա Վանունու մոտ դժվար ճակատամարտ են մղում:

Դանիելյանը մի քանի բառով պատմեց, թե ինչ է կատարվել՝ երեկ, այս նույն դասասենյակում: Ուսուցիչ՝ սեղանին ք պայտի Մարին: Ուրիշ սեղան չկա:

— Դուք նաև մեր դասղե՞կն եք լինելու,— հարցրեց մեկը, որովհետև լուսթյունը շատ էր երկարում:

— Չգիտեմ,— սթափվեց Մամյանը. հետո միամիտ հարցրեց,— կուզենայի՞ք:

Աշակերտներից մի քանիսը փոթկացրին:

— Մեզ ի՞նչ է մնում որ. մի քանի ամիս, մինչև հասցնեք մեզ ղեկավարել, կշվենք:

— Դուք Բոնի էմ խմբի երգերը սիրո՞ւմ եք...

— Գուցեև լսել եմ: Լա՞վ են երգում:

Դասարանը խլրտաց, ծայր առան փսփոսոցներ, շշուկներ:

— Երեկ նրանց երգի տակ են պարել ձեր սեղանի վրա:

Մամյանը հասկացավ, որ գրոհ է սկսվում:

— Նրանց կհեռացնե՞ն, ընկեր Պապյան:

— Մամյան,— հանգիստ ուղղեց ուսուցիչը,— ես չգիտեմ, թե նրանք ինչ են արել: Եվ հետո՝ երևի ինձ չեն հարցնի, ես նոր մարդ եմ:

— Չեզ է՞լ են հեռացրել:

Նա, ով այդ հարցը տվեց, գլուխը թաքցրեց դիմացինի թիկունքում: Գասարանը տազնապալի սսկվեց.

— Այո,— խոցված, բայց առանց որևէ գրգռի պատասխանեց ուսուցիչը,— հեռացրել են, եթե այդ բանն է քեզ համար թվում:

— Դուք մեր վերջին ուսուցիչն եք,— անսպասելիորեն, շղիտես քմծիծաղո՞վ, թե թախիծով ասաց մի աղջիկ:

Մամյանը նայեց, տեսավ աղջկա բաց կապույտ աչքերը. ո՛չ, թախիծով ասաց աղջիկը:

— Ինչպե՞ս է անունդ:

— Լուսիկ:

— Այսօրվա մեր թեման Նաիրի Զարյանի «Հացավանն» է, ընկեր Մամյան:

Մամյանը շնորհակալությամբ նայեց աղջկան. նա ուզում է օգնել իրեն, ուզում է փոխել զրույցի հունը:

— Ընկեր Սանոյանը չհասցրեց պատմել «Հացավանը»: ԻնՖարկտ: Հիմա անհարմար է ուրիշ հիվանդությունից մեռնել:

— Լռիր,— ճշաց կուսիկը:

— Դու էլ լավ կպարեիր սեղանի վրա:

Մամյանը նայեց այդ ասողին, գանգուր, խիտ մազերով տղա էր:

— Անունս Գագիկ է:— Տղան ոտքի կանգնեց,— դո՞ւրս գամ դասարանից:

— Ոչ, ինչո՞ւ, Գագիկ լավ անուն է:

— Ուզում եք, ասեմ բոլորի անունները: Կծանոթանանք:

— Ոչինչ, ժամանակ կա: Կծանոթանանք կամաց-կամաց: Իսկ հիմա...

Մամյանը մոտեցավ պատուհանին, նայեց դուրս. դպրոցի սովորական բակ էր՝ լցված աղմուկով, երեխաներով: Հետո շուտ եկավ, նայեց դասարանին, տեսավ նրանց մեկիկ-մեկիկ, փորձեց բռնել նրանցից որևէ մեկի հայացքը, չկարողացավ:

— Երկրորդ ժամի՞ն էլ լռելու ենք:

— Դասամիջոց չենք անի,— անսպասելիորեն ասաց ուսուցիչը:— Ես ձեզ ուզում եմ պատմել իմ դպրոցական օրերից: Գուցե ձեզ հեքիաթի նման թվա: Թող լինի այդպես:

Ուրեմն, տարիներ առաջ, երբ ես և իմ ընկերները ձեզնից էլ մեկ-երկու տարով փոքր էինք, դա, ուրեմն, պատերազմի վերջին գարունն էր, երևի նույն այս օրերին, մեր դասարանցիներից մեկին դժվար բան պատահեց: Այն ժամանակ տղաների դպրոցն առանձին էր, աղջիկներինը՝ առանձին: Սկզբում նույն դպրոցն էր, հետո դպրոցը կիսեցին, փայտե միջնապատ դրին, մուտքերը դարձրին երկու և մեզ բաժանեցին: Բայց մենք հիշում էինք մեր ընկերուհիներին և կամաց-կամաց, երբ մեծացանք, նաև... սիրահարվում էինք: Կարելի՞ էր դրան սիրահարվել ասել: Չգիտեմ: Բայց ահա, իմ ընկերը, որի անունը Մանուկ էր՝ սիրահարվել էր և այդ բանը հայտնի էր դարձել դասատուներին:

Մանուկին որոշել էին փոխադրել ուրիշ դպրոց:

Հենց այդ օրերին մեր դասարանցի Ռուբենը, որ մեկ-երկու տարով մեծ էր մեզնից, ձեռք էր գցել փոքրիկ մի գիրք՝ «Մանոն Լեսկո»: Գիշերով, այն ժամանակ դեռ քաղաքում լուսաբողարկում էր, մենք մնացինք դպրոցում և ռազմագիտության կարիներտում, մոմի լույսի տակ, սկսեցինք կարդալ այդ գիրքը: Դա սիրո զարմանալի մի հեքիաթ էր, որ սերմի պես ընկավ մեր հոգիների սևահողի մեջ: Մենք կարդացինք համարյա ողջ գիշեր: Դուք երևի գիտեք այդ գրքի հերոսների գժբախտ պատմությունը. ջահել, համարյա պատանի ասպետ զբրիչոն տեսնում էր զեղեցիկ մի աղջկա՝ Մանոնին, և սիրահարվում: Սիրո առաջին օրերին հետևում է ծանր արկածների, հիասթափությունների երկար շղթան: Մանոնը դավաճանում է իր ասպետին, դավաճանում է շատ անգամ և, ի վերջո, նրան իբրև անառակ աղջկա՝ իր նման տասնմեկի հետ, փոխադրում են Ամերիկա: Ասպետը գիտեր ամեն ինչ, բայց շարունակում էր սիրել ավելի

խոր, ավելի բուռն, համարելով Մանոնին ամենակատարյալ էակը: Նա չի լքում Մանոնին և նրա հետ գնում է Ամերիկա...

Մենք կարդում էինք մոմի լույսի տակ, մոմը կայցրել էինք գնդացրի փողին, վարագույրները ծածկված էին խնամքով, մենք հինգ ընկերներ էինք, սերը, դավաճանությունը, հավատարմությունը դեռ անհայտ աշխարհ էր մեզ համար:

Մեզ առանձնապես ցնցեց գրքի վերջը, երբ Մանոնը մեռնում է անապատում, և դժբախտ ասպետը իր մատներով փորում է նրա գերեզմանը, հետո պառկում գերեզմանին, սպասելով իր մահին...

Մանուկը... նա ի՞նչ գիտեր սիրո մասին: Պարզապես Ալիսան նրանց հարևանն էր, նա սիրում էր վերցնել աղջկա պայուսակը, երբ դպրոց էին գալիս կամ գնում: Նա բանաստեղծություններ էր գրում, նամակներ էր գրում Ալիսային: Գուցե պատերազմական դժվար օրերի մղձավանջում այդ հեքիաթը պետք էր նրան, ի՞նչ կարող էինք ասել: Այդպիսի մի նամակ, որ Ալիսան էր գրել, Մանուկը մոռացել էր օրագրի մեջ, օրագիրը տվել էր ուսուցչուհուն և...

Մանուկին փոխադրեցին ուրիշ դպրոց, իսկ մենք՝ նրա շորս ընկերները, իհարկե, հետևեցինք նրան:

Ինչո՞ւ Ռուբենը հենց այդ օրերին բերեց «Մանոն Լեսկոն»:

Ինչո՞ւ ասաց՝ կարդանք գիշերով, մոմի լույսի տակ:

Ինչո՞ւ հենց այդ հեղհեղուկ, թեթևաբարո աղջկա և դյուրահավատ ասպետի սիրո պատմությունը:

Այս հարցերը չկային մեզ համար:

Այս հարցերը հետո էլ շարթնացան իմ մեջ:

Հիշում եմ, երբ ուշ գիշերով տուն էինք գնում, մենք խոսում էինք, որ պատերազմը շուտով, շատ-շուտով երևի կվերջանա, կավարտենք դպրոցը: Երևի ամեն մեկս, մեր հոգում, մեր էություն թաքուն լույսի մեջ տեսնում էր իր ասպետ Մանոնին և, հավատացեք, մոռացել էինք, թե նա դավաճանում էր, խարում: Մեր մեջ մնացել էր սերը՝ ամեն բան հաղթող, նույնիսկ մահը հաղթող սերը: Մենք պատերազմի զավակներ էինք, և այդ գիշեր, հենց ռազմագիտության կաբինետից պատրաստ էինք գնալ ռազմաճակատ, կովել մահի և ատելության դեմ: Եվ Մանոնը օգնում էր մեզ այդ բանն անելու:

Հետո մենք մեծացանք, բայց այդ գիշերը մնաց մեր մեջ, գուցե և մեզ պահեց-պահպանեց իր փխրուն զրահներով. չգի-

տեմ: Հեքիաթներ ունեցեք: Ձեր հեքիաթը: Ձեր էության ինչ-որ մասով ապրեք հեքիաթի մեջ...

Ինչ արագ վերջացրեց, թվում էր՝ կարող էր պատմել մի քանի ժամ, հուշը, թվում էր, կառնեք-կտանեք նրան իր թեկերին, բայց նա կարծես պատմեց ոչ մեկի համար, որովհետև վախենում էր նայել պատանիների դեմքերին, իսկ աչքերին՝ սարսափում էր. մի ծաղր, մի քմծիծաղ՝ կիշրեր նրան: Մամյանը սիրում էր զգալ, որ լսում են իրեն, այս անգամ վախեցավ ստուգել՝ լսո՞ւմ են: Գասարանը սակվել էր, անսպասելի էր այս շրջադարձը՝ նրանք չհասցրին կողմնորոշվել:

— Այսօր հարցեր չտաք,— ասաց Մամյանը,— կարող եք գնալ տուն: Կխոսենք վաղը, մյուս օրը:

Ջարմացած, մի տեսակ մտամոլոր, կենտրոնացած՝ տղաներն ու աղջիկները հավաքեցին գրքերը, դուրս եկան:

— Յտեսություն,— ասաց վերջին աշակերտը:

Ծածկվող դռան հետևից Մամյանը ծիծաղի ձայն լսեց, հետո քայլերը հեռացան, ձայները մարեցին:

Մամյանը նստեց սեղանի առաջ, սիգարետ վառեց և դանդաղ սկսեց թերթել դասամատյանը: Հանգուցյալ Սանոյանի ձեռագրին նայեց տխրությամբ. գրել է միշտ մանուշակագույն թանաքով, երևի սիրել է այդ գույնը, գրել է հատիկ-հատիկ, լավ ձեռագիր է ունեցել: Խնամքով լրացված է յուրաքանչյուր դասի թեման: Ի՞նչ գրավորներ է տվել՝ խստիվ ըստ ծրագրի... Աշակերտների թվանշաններն էլ կանոնավոր էին, կոկիկ, իրար նման՝ «երեք» և «չորս», «չորս» և «երեք»: Մի քանի անգամ հանդիպեց «երկու» գնահատականի, մեկը, ո՞վ է՝ Լուսիկ Սարուխանյան, մի անգամ գերազանց է ստացել: Գնաց ուսուցչանոց, քարտուղարուհուց խնդրեց գրավորների տետրերը, որ նույնպես խնամքով դրված էին պահարանում: Նորից եկավ դասասենյակ, սկսեց թերթել տետրերը, երբեմն կարդալու Գասագրքերից ծանոթ տողեր էին, հարթ և սահուն նախադասություններ, հղկված ծովաբարբերի նման, թվանշանները «երեք» կամ «չորս»: Սանոյանը ուղադիր ընդգծել էր կետադրական սխալները, տառասխալները, մի տետրում, ո՞վ է՝ Արմեն Գարասեֆերյան, նշում է արել՝ «Հեռացել ես թեմայից, որովհետև «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը բանաստեղծի բողոքն է, զժգո՛ւթյունը՝ կապիտալիստական կարգերից»: Իսկ ի՞նչ է գրել աշակերտը, կարդաց. աշակերտի կարծիքով պոեմում նաև

աղգային բողոք կա, բանաստեղծն արտահայտում է նաև հայ ժողովրդի ողբերգությունը, որի տառապանքներին աշխարհը անտարբեր եղավ: Մի տետրի մեջ, ո՞վ է, Մարի Մելիքյան, երկու անգամ բաց է թողնված երեքական էջ: Նայեց թեմաները. «Ես հպարտ եմ իմ հորով», մյուսը... «Նմանվենք մեր ծնողներին»... Աղջիկը գրել է ամսաթիվը, վերնագիրը, բայց շարադրությունը չի գրել:

Իսկ ահա այս էջին. ի՞նչ է թեման՝ «Մեր տունը, մեր ընտանիքը», նույն աղջիկը ութ տող ոտանավոր է գրել: Վերնագրի տակ նշել է. «Ես շեմ գրել, միայն թարգմանել եմ, գրել է 14—15 տարեկան ֆինն մի աղջիկ, չգիտեմ որտեղ եմ կարդացել»:

Մամյանը կարդաց ոտանավորը:

Ահա նորից գրոսայգում
ես քայլում եմ՝ մեկին գրկած,
ես ծխում եմ,
Բայց ուրախ չեմ,
Ո՞ր ես, հայրիկ, որոնիր ինձ
եվ ինձ ետ տուր այն օրերը,
Երբ մեր տունը, մեր հին տունը՝
Ամենալավ տեղն էր երկրի:

Սանոյանը «երկուս» էր նշանակել և կարմիր թանաքով ավելացրել. «Իսկ քո՞ մտքերն ուր են և սա ի՞նչ ոտանավոր է, որ թարգմանել ես»: Այս թեմայի մի շարադրություն ուղղակի սքանչելի էր, ո՞վ է՝ Վահան Սանոյան: «Մեր սեղանների գլխավերևը գնալով դատարկվում է,— գրել էր նա,— ոչ թե նրա համար, որ մեծերը չկան, ըստ վիճակագրության՝ կյանքի միջին տևողությունը երկարել է: Պայպ, օրինակ, միշտ ճաշում է խոհանոցում: Ոչ, մենք սիրում ենք նրան, բայց երևի պապս վարժվել է, օրինական է համարել, որ իր տեղը ոչ ոք չնստի, որ իրեն սպասեն: Հիմա՛ ուր պատահեց նստում ենք: Հիմա առհասարակ կլոր սեղանների ժամանակ է, եթե նույնիսկ սեղանը ձվաձև է կամ քառակուսի:

Հայրս մեզ հետ համարյա չի ճաշում, նա միշտ ուշ է տուն գալիս, միշտ գործ ունի, մենք, առհասարակ, վաղուց ընտանիքով սեղան չենք նստել: Վարժվել ենք, որ այդպես պիտի լինի, և միայն մայրս է, որ տանջվում է գրա համար»:

Ի՞նչ է նշանակել Սանոյանը. բովանդակության համար՝ «երեք» (նշում է արել. «Չես պատասխանել թեմային»), ուղ-

դագրության, շարահյուսության համար՝ գերազանց: Սեղանների զլխավերեր դատարկվում է. ինչ սքանչելի տող է գտել այս տղան: Սանոյանը ազատ թեմայով ուրիշ շարագրություն չի տվել: Երևի տանը սիրված հայր է եղել Սանոյանը, ուզեցել է լավ բաներ կարդալ հայրերի մասին: Կամ՝ գուցե մենակ մարդ է եղել. ի՞նչ իմանաս:

Ինքը՝ Մամյանը, այդ թեմայով երբեք շարագրություն չի տա, երբեք:

Կարդաց մյուս տետրերը, կարդաց մանրամասն, պեղումներ անողի համբերությամբ. ոչ մի կենդանի տող, ոչ մի սխալ, բոլորը նման էին իրար, կարծես շարագրությունները գրել էր նույն տառաճանաչ մեքենան:

— Ընկեր Սանոյանը հենց առաջին օրից է աշխատել մեր դպրոցում, — հայտնեց Սոֆին, — վերջին ամիսներին շատ հիվանդ էր, բայց դասի գալիս էր: Հենց մի օր դպրոց չգամ, կմեռնեմ, ասում էր նա: Մահվան նախորդ օրն էլ եկել էր:

— Գուք ա՛յս դպրոցն եք ավարտել:

Չկարողացավ ասել՝ մեր դպրոցը:

— Այո, շորս տարի է շեմ ընդունվում, այս տարի տալու եմ երեկոյան բաժին: Ստաժ եմ հավաքում: Երկու ամիս է մնացել, որ լրանա: Կընդունվե՞մ:

— Կընդունվես, իհարկե, եթե այդքան շատ ես ուզում:

— Ընկեր Սանոյանը ինձ հետ պարագում էր, երբ որ հիվանդ չէր: Բարի, լավ մարդ էր: Ուզո՞ւմ եք ծխել... Ես ունեմ ծխախոտ: Չէ, չէ, ես չեմ ծխում, ի՞նչ եք ասում, — նայեց կաշեպատ դռան կողմը, — ընկեր Վանունու համար է, արդեն հարյուր անգամ թողել է ծխելը:

— Ես չեմ կարողանում թողնել:

— Եթե սիգարետ չունենաք, ասեք ինձ:

— Շնորհակալ եմ:

Ուսուցչանոցում ոչ ոք չկար, դասերը վերջացել էին, դըպրոցը՝ խաղաղվել: Մի տեսակ տարօրինակ էր դպրոցի խաղաղությունը:

— Գուք խոսեցի՞ք նրանց հետ: Անհաջող օր սկսվեց ձեր կյանքը մեզ մոտ: Ընկեր Վանունուն այդքան բարկացած չեմ տեսել:

Մամյանը հասկացավ, որ Սոֆին պատրաստ է պատմելու

դեպքի մանրամասները: Ինչո՞ւ իմանա, դեռ չի ճանաչում մարդկանց և միանգամից...

— Կխոսեմ նրանց հետ, Սոֆի, դեռ ժամանակ կլինի: Քո սիրած դասատուն ո՞վ է եղել:

— Բոլորը: Բոլորը շատ լավն են:

Բոլորը: Կարելի՞ է սիրել բոլորին: Իսկ ի՞նչ ասեր աղջիկը առաջին օրը:

— Ընկեր Սանոյանը մի անգամ ասաց. «Սոֆիկ, դու լավ արտիստուհի կլինես, հուզվում ես բոլորի համար և լավ ձեռագիր ունես»: Նա սիրում էր, երբ լավ ձեռագիր էին ունենում:

Մամյանը դեռ չգիտեր, որ աշակերտները քարտուղարուհուն Սոֆի կորեն էին ասում, նա չգիտեր երեկվա դեպքի մեջ Սոֆիի մասնակցությունը, նա փափուկ տխրությամբ նայեց քարտուղարուհուն, մտածելով, որ կարող էր նրա տարիքի աղջիկ ունենալ: Երևի արդեն սիրահարված կլիներ իր աղջիկը, կվստահեր հորը, կպատմեր, խորհուրդ կհարցներ:

— Գու «Մանոն կեսկոն» կարդացե՞լ ես, Սոֆի:

— Ինչի՞ մասին է:

— Միրահարված կա՞մ:

— Ի՞նչ եք ասում, — Սոֆին փորձեց կարմրել, — համալսարան ընդունվեմ, նոր: Գլխավորը դա է:

— Գլխավորը դա է, — մեքենաբար կրկնեց Մամյանը: — Երևի:

ԱՆՍՏՈՐԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿ

Սահակ Վանունին մտատանջության մեջ էր: Տղաները խոսում էին առանց շփոթվելու, հանգիստ և ինքնավստահ: Պատմեցին, որ երեկ դասերից հետո, իրոք, տուն չեն գնացել, որովհետև Արմենը նոր ձայնագրություններ էր բերել, մնացին, որ լսեն: Երևի փոքր-ինչ ոգևորվեցին, որովհետև սկսեցին նաև պարել, ամենից ավելի պարել ուզում էր Մարին, որը, դա ամենքը գիտեն, դպրոցի ամենալավ պարոզն է: Երբ ներս մտավ Սոնա Միքայելյանը և դիտողություն արեց, անմիջապես հավաքեցին գրքերը, գնացին տուն: Ահա բոլորը: Գուցե պարելիս Մարին շա՞տ է ոգևորվել, գուցե ինչ-որ կոճակ է արձակվել, չեն նկատել, հնարավոր է, ուրիշիկ պարերի ժամանակ

դա պատահում է: Նրանք իրենց զարմանքը հայտնեցին քիմիայի դասատուի կասկածից, որին իրենք ամենքը շատ հարգում են. «Ձէ՞ որ դուք միշտ էլ հասկացել եք մեզ,— ասաց Արմենը,— շե՞ք գտնում, որ մեզ վիրավորել եք, մանավանդ Մարիին, որը երևի դրա համար էլ դպրոց չի եկել: Երեկ նա ամբողջ ճանապարհին լաց էր լինում»:

Սոնա Միքայելյանը անխոս լսում էր, իսկ մտքի մեջ փորձում էր բոլոր մանրամասներով վերականգնել երեկվա տեսարանը. ամեն բան, իհարկե, շատ արագ տեղի ունեցավ, ինքը զարմանքից երևի նաև գլխապտույտ ապրեց, երբ տեսավ Մարիի մերկ (գուցե կիսամե՞րկ) ուսերը: Տղաները ամենուր օղակով շրջապատել էին նրան և ուրիշով գոռում էին «օլե՛»: Երբ ինքը բարկացած առաջ եկավ, շարքով առաջ եկան նաև տղաները, Արմենն ասաց իր թունոտ նախադասությունը մորաբորջ մասին, ինքն ավելի տաքացավ: (Արմենը չհրաժարվեց իր ասածից. «Ես ցավում եմ, որ ձեզ նեղացրի, ներեցե՛ք, պարզապես շատ վիրավորական թվացին ձեր խոսքերը, դուք այնքան ժամանակակից կին եք, կներեք, բայց մենք համարյա սիրահարված ենք ձեզ»): Երբ ինքը մոտեցավ Մարիին, նա հանգիստ կանգնած էր մագնիտաֆոնի մոտ և ձայնն էր մեղմացնում, կոճկելով իր ծիրանագույն զգեստի վերին կոճակը. նրա զգեստը վերևից երեք-չորս կոճակ ունի, իսկ հետո մինչև փեշերը շղթայով է: Նա շնայեց ուսուցչուհուն, իսկ մատները, ինքը հաստատ նկատեց, դողում էին: («Մոռացա ասել, որ ես ծխեցի, մի սիգարետ,— Արմենն էր,— դե ի՞նչ անեմ, երբեմն պատահում է այդ հիմարությունը, դրա համար՝ պատժեք»: Վանունին այդ խոսքի վրա բարկացավ, մի երկար տրակտատ կարգաց ծխելու վնասների մասին, հետո մեղավոր ժրպտաց, որովհետև ամբողջ զրույցի ժամանակ ինքը ծխում էր. «Կմեծանաք, դա էլ արեք,— ասաց.— բայց լավ է, որ ինքդ ես խոստովանում, ընկեր Միքայելյանը այդ մասին ոչինչ չի ասել»): Սոնա Միքայելյանը հիշեց, այո, սենյակում ծուխ կար, նրան էլ հուզեց (թե՞ տարօրինակ թվաց) Արմենի անկեղծությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, շէր կարող երեկվա պատկերը տեսիլք լինել: Վանունին մեղմ էր, փոքր-ինչ հանգստացած. Սոնա Միքայելյանը հասկանում էր, որ նրան դուր է գալիս հանգույցի նման լուծումը, մանավանդ, որ ինքը ապացուցելու հիմքեր չունի. հինգ մարդ, հանգիստ, առանց շփոթվելու ուրիշ

պատմություն ևն անում, որ ընդհանուր գծերով նույնն է, լայն... Հարկավո՞ր է իրեն խճճել պատմությունը, ինչպե՞ս պիտի հաստատի, ո՞վ է իրեն հավատալու: Տես է, այս սատանաները, պարզվում է, իրեն սիրում են:

— Չգիտեմ,— ի վերջո ասաց,— ես տեսա, որ Մարին տղաների մեջ ընկած պարում էր, ես տեսա նրա կիսամերկ ուսերը: Բայց գուցեև թվացել է ինձ:

Վանունին հանգիստ շունչ քաշեց:

Տղաները հերթով ներողություն խնդրեցին, բացի Աշոտ Քանթանյանից, և Վանունին ասաց, որ կարող են գնալ դասի. «Կարգին պարապեք, քննությունները քիներիդ տակ է: Դըպրոցում այլևս մագնիտաֆոն-բան չտեսնեմ»:

Մի քանի րոպե հետո Սոնա Միքայելյանը լուռ նստած էր, դիրեկտորը սեղանին դրած ինչ-որ թղթեր էր մակագրում:

— Ես շնորհակալ եմ ձեզնից, ընկեր Միքայելյան,— ի վերջո ասաց,— մեզ հարկավոր է ոչ մի մանրուք չլրիպել: Նրանք պետք է իմանան, որ դպրոցում կարգուկանոն կա: Մեր մեջ ասած՝ վատ տղաներ չեն:— Հետո խորամանկ ժպտաց,— քեզ էլ սիրահարված եմ:

— Այո,— չգիտես ինչու շառագունեց Սոնա Միքայելյանը,— վատ տղաներ չեն, ես կարո՞ղ եմ գնալ:

Երբ կաշեպատ դուռը ծածկվեց, Սոնա Միքայելյանը թունոտ հայացքով շփեց Սոֆիին, շլսելու տալով «Ինչպե՞ս եք, ընկեր Միքայելյան» բառերը և շարձադանքելով աղջկա քաղցր-մեղր ժպտին: Ամեն դեպքում՝ դպրոցում պտտվող առասպելները քիչ կապ ունեին այն ամենի հետ, ինչ տեղի է ունեցել երեկ, եթե նույնիսկ ամեն բան տեղի է ունեցել հենց այնպես, ինչպես իրեն թվացել է, ինչպես ինքը հեռախոսով պատմեց Վանունուն: Դասատուն նայեց իր պտտվող բազկաթոռի վրա կտրատվող ջահել աղջկան և հանկարծ հտ դարձավ, նորից քացեց առանձնասենյակի դուռը.

— Ընկեր Վանունի, ամեն դեպքում վատ չի լինի, եթե ձեր հեռախոսը վերցնելիս օրիորդ Սոֆիի հեռախոսն անջատվի:

— Ես դա վաղուց էի ուզում անել,— ասաց Վանունին,— միշտ մոռանում եմ: Վաղն էլ ժողկրթբաժին են կանչել: Սոֆի՛կ...

Սոֆին շանթահար նայեց քիմիայի դասատուին:

«Պարզապես լիտի պարում էին,— ուսուցչանոցում, ամենքի ներկայութեամբ ասաց Սոնա Միքայելյանը,— սենյակում ծուխ կար: Գիտե՞ք, ես սարսափելի շեմ տանում ծուխը: Մարին կիսամերկ էր կամ զուցե դա թվացել է, առհասարակ հիմա հագնված վիճակում էլ մեր օրիորդները կիսամերկ չեն թվում: Ուրիշ որե՛է բան չի եղել, տղաները ինձնից ներողութուն խնդրեցին»:

Դպրոցը փոքր-ինչ հանդարտվեց, թեպետ առասպելները շարունակվում էին շշուկով պատմվել և քննարկվել:

— Եթե դա այսօր չեն արել, վաղը կանեն,— ամփոփեց Գանիկյանը,— ես առանձնապես շեմ դարմանա:

Իսկ Մարին, այնուամենայնիվ, դպրոց չէր գալիս:

Հաջորդ օրերին տեղի ունեցավ երեք դեպք, և նորից կենդանացավ այս պատմությունը:

Առաջին դեպք: Սպորտային դահլիճում իրար ծեծել էին Արմենն ու Վահանը: Անսպասելի էր, որովհետև նրանք մտերիմ ընկերներ էին: Հատկապես Վահանի համար դա դարմանալի դեպք էր՝ նա դպրոցի ամենալուսկյաց, զուսպ և քաղաքավարի տղաներից էր: «Հենց այնպես, մի դատարկ բանի համար վիճեցինք,— ասաց Արմենը,— վիճեցինք, մի քիչ ճանկոտեցինք իրար, վաղը կհաշտվենք, ո՞ւմ գործն է»: Վահանը ոչ մեկին ոչինչ չէր բացատրում:

Երկրորդ դեպք: Մարինն դասերից հետո տեսել էին դպրոցում (տեսել էին ավագ ջոկատավարը, Սանասար քեռին և, իհարկե, Սոֆին): «Լաց լինելով վազում էր միջանցքով,— ասաց ավագ ջոկատավարը:— Ես չհասա հետևից»: Ուրեմն, Մարին հիվանդ չէ, բայց դասի չի գալիս:

Եվ, ի վերջո, երրորդ ամենակարևորը, որի մասին գիտեր միայն Մահակ Վանունին: Հինգշաբթի օրը նա փոստով ստացավ մի անստորագիր նամակ: «Ձեզ խաբեցին,— գրված էր նամակում,— Մարին, իրօք, համարյա մերկ էր պարում: Արմենը և Սմբատը դասամիջոցին գրազ եկան: Արմենն ասաց, որ այնպիսի նոր երգեր ունի, որ Մարին կմերկանա, եթե լսի: Սմբատն ասաց՝ չի մերկանա: Մարին ամոթից է, որ դասի չի գալիս, որովհետև ընկեր Միքայելյանը ձեզ ասել է ճշմարտությունը»:

Վանունին մտահոգ էր. ո՞ւմ ձեռագիրը կլինի: Նա այդ

դասարանում դասեր չունի, բայց կարող է վերցնել հայերենի գրավորները, համեմատել: Գուցե պարզապես Արմենին և Մարինին չսիրող մեկն է գրել, ի՞նչ իմանա: Վանունին ատում էր անստորագիր նամակները, որովհետև մի քանի անգամ գրել էին նաև իր մասին: Անցյալ տարի գրեցին ճիշտ այն օրերին, երբ իրեն ներկայացրել էին վաստակավորի կոչման: Կանչեցին ուր որ պետք է, տվին, որ կարգա նամակը, ասացին, որ կարևորություն չեն տալիս, բայց կոչումն էլ, այնուամենայնիվ, չտվին: Նախ ուզեց պատել իր ստացած նամակը, հետո մտածեց, որ ամեն ինչ դրանով կարող է չվերջանալ: Մեկ էլ տեսար՝ այդ ստահակը գրեց ավելի վերև, թե այսպես ու այսպես՝ Սահակ Վանունին կոծկում է դպրոցում կատարվող զեպքերը: Նամակը մակազրեց, նորից ծրարեց, գրեց սեչֆը: Կտա այդ նոր դասղեկին, թող զբաղվի առանց աղմուկի: Հարկ եղած դեպքում ինքը կասի, որ ահազանգը անհետևանք չի թողել:

Այս օրերին չափից դուրս մտահոգ ու լուսկյաց է դարձել Սոնա Միքայելյանը. հրաժարվեց ուսուցիչների խորհրդակցությունում ելույթ ունենալուց, վերջապես գլուխ էր գալիս վաղուց ծրագրված երեկոն արվեստագետների հետ, հանձնարարեց ավագ ջոկատավարին: Մտնում էր, պարապում էր ժամերը, լաբորատորիա և գնում տուն: Վանունին մտահոգ էր. զուցե վիրավորվե՞ց այն օրվա զրույցից: Հարկավոր է նորից խոսել, գուցե արտասահման զնալու առաջարկ անի. մի քանի անգամ ասել է, որ կուզենար լեհաստան զնալ: Ասենք, եթե արտասահման ուզենա, հորաքրոջ տղային կղիմի:

Վահան Մամյանը դասարան մտալ բավական ուշացած: Գրադարանում թերթում էր Վահան Տերչանի գիրքը, հրապուրվեց և ուշ զգաց, որ զանգն արդեն եղել է: Տերչանի գիրքը մաքուր էր, չկարդացած: «Պոեզիա չեն վերցնում,— ասաց գրադարանավարը,— ճիշտն ասած, նաև՝ արձակ»: «Իսկ սիրո մասին գրքեր վերցնո՞ւմ են»: «Մեկ-երկու աղջիկ: Սովորաբար վերցնում են այն գրքերը, որ հանձնարարում է դասատուն: Մեկ-երկու օր հետո ետ են բերում: Երևի միայն թերթում են»:

Տղաներն ու աղջիկները ինչ-որ գրգռված էին երևում, դասամիջոցին հավանորեն վիճել են: Մամյանն ամեն բան կտար, եթե աննկատ լսած լիներ նրանց վեճը: Սկսվում է դասը, և նրանք

կարծես ուրիշ մարդ են դառնում. կրիաները փակվում են պատ-
յանի մեջ: Նախորդ ժամին Մամյանն առաջարկել էր նորից
կարգավ Տերյան և անգիր սովորել ամենից ավելի դուր եկած
բանաստեղծությունները: Առնվազն շորս-հինգ բանաստեղծու-
թյուն:

— Ո՞վ է առաջինն ուզում արտասանել,— դիմեց նա դասա-
րանին:

Իրեն նաչող դեմքերն անշարժ էին, հայացքները՝ մի տեսակ
բացակա:

— Կարդացի՞ր Տերյան:

— Կարդացինք,— արձագանքեց ինչ-որ մեկը:

— Դե...

— Գուցե դո՞ւք սկսեք,— Արմենի ձայնի մեջ խորամանկ
երանգ կար, նրա շրթունքները լարված էին, ասես զսպում
էին բառերի ինչ-որ պղտոր հեղեղ:

— Ինչ կա որ, ես կսկսեմ,— հանգիստ ասաց Մամյանը:

Հետո վեր կացավ իր աթոռից, մտտեցավ Արմենին, հենվեց
հենց նրա նստարանին ու մի պահ լուռ մնաց: Նա պարզ-
պարզ տեսավ 1947 թվականի այն առավոտը, երբ իրենց դա-
սաառն՝ Նվարդ Պարոնյանը, մտավ դասարան, ճիշտ այդպես
հենվեց առաջին նստարանին և ասաց. «Այսօր ես ձեզ համար
Տերյան կկարդամ»: Դա ինչ սքանչելի քառասունհինգ րոպե
էր: Ուսուցչուհու ձեռքին կար Տերյանի գիրքը, բայց նա ան-
գիր էր ասում, մեկը մյուսի հետևից հոսում էին զարմանալի
փափուկ, տաք տողերը: Դասամիջոցին նա ասաց. «Բանաս-
տեղծի կյանքի մասին դասազրբում կա, կկարդաք: Երևի վատ
չի լինի, եթե մյուս դասին էլ զուր ինձ համար կարդաք Տեր-
յան, ինչ որ դուր կհավանեք: Ես նաև լսել եմ սիրում»:

Տեսիլքը տևեց մի քանի վայրկյան, բայց Մամյանը այդ մի
քանի վայրկյանում հիշեց հեռավոր դասի բոլոր մանրամաս-
ները:

...երբ կրճոգնես, կրգազազես աշխարհից՝

Դարձի՛ր իմ մոտ, վերադարձի՛ր դու նորից...

— Կգազազե՞ս...— քթի տակ մոթմոթաց Սմբատը,— զու
կգազազես, ես կգազազեմ, նա կգազազի...

— Եվ դասարանում կստացվի սողոմ-գոմոր:— Շարունակեց
Արմենը:

Դասարանում շշուկ անցավ, ինչ-որ մեկը, վերջին նստարա-
նին, փոթկաց:

...եթե բախտն ու վայելքները բեզ ժպտան...

Մամյանը հանգիստ շարունակում էր բանաստեղծությունը:

Նոր դասուկը Արմենին տարօրինակ մարդ էր թվում: Ամ-
բողջ դպրոցը զնգզնգում էր իրենց այն օրվա պատմությամբ,
իսկ սա մի բառ անգամ չի ասել, թեպետ արդեն երկրորդ
շաբաթն է՝ գալիս-գնում է: Նա ուշադիր զննում էր ուսուցչին,
իր մտքերի հետ էր և չէր լսում նրան: Տանը երեկ նորից վեճ
ունեցավ մոր և քրոջ հետ: Գուցե՞ նրա՞նք են ճիշտ: Վահանը
խուսափում է իրենից. տհաճ բան ստացվեց: Ինքը հենց վա-
հանին կուզենար պատմել ամեն ինչ, բայց ստացվեց կոփ:
Փսյնքոտ, գնա քո հավասարումները լուծիր, ամբողջ օրը
պտտվիր Գանիկյանի շուրջը, քո ի՞նչ գործն է բուցքամարտի
ձեռնոց հագնելը, տղամարդկանց գործերին խառնվելը: Ասպե-
տիս նայեք: Արմենը գիտեր, որ Վահանը սիրահարված է
Մարինին, բայց դե տղաներից ո՞վ սիրահարված չէ նրան:

...Ո՞ր երկրի սրտում թախի՞ծ կա այնքան:

Եվ այնքան ներում— ո՞ր երկրի սրտում...

Աշոտը արագ-արագ ինչ-որ բան էր գրում իր առջև դրած
թղթին: Նրա աչքերն անհանգիստ էին, նստել էր վերջին
շարքում, մենակ: Երևի կգնա իրավաբանական, հայրն է
պնդում: «Ոտքի, դատարանը գալիս է». պատկերացրեց իրեն
միջնադարյան դատավորի թիկնոցով, ճաղատ, ակնոցը քթին:
Ոչ, ավելի լավ է դատախազ, այնուամենայնիվ, հոր կար-
ծիրով, ամենագլխավոր զեմքը դատախազն է և ոչ դատավորը,
նա ինչպես որ ասում է՝ դատավորը հնազանդ, խելոք-խելոք
ձևակերպում է:

Լուսիկը երանությամբ նայում էր ուսուցչին: Նա կարդացել,
շատ բան անգիր էր արել, բայց չի արտասանի, տղաները կծաղ-
րեն: Աղջկա շրթունքները շարժվում էին. նա մտքում կրկնում
էր դասատուի հետ և ավելի շատ իր ձայնն էր լսում: Ինչ զար-
մանալի մարդ է եղել այս Վահան Տերյանը՝ Մեր դասարանում
լինելը, կսիրի նրան...

— Վահան, գուցե դո՞ւ: Իրրև բանաստեղծի անվանակից:

— Վահանը Տերյանի հետ հաշիվ չունի,— ուսուցչին քնդմիջեց Սմբատը,— նա գնալու է կիբեռնետիկայի ֆակուլտետ:

Վահանը շնայեց ոչ ուսուցչին, ոչ դասընկերոջը: Արդեն երկու շաբաթ է նա երեսի վրա է գցել մաթեմատիկան: Ջախ աչքի տակ դեռ մուգ կապույտ է: Սրտում ահագին դառնություն կա, մաղձ: Ո՞ւմ հետ կիսվի: Դանիելյանի՞, նա իսկույն կհարցնի՝ աչսինչ խնդիրը լուծե՞լ ես: Մամյանը իր համար լրիվ անծանոթ մարդ է, անհասկանալի: Տերյան... Թվերն են կառավարում կյանքը և ոչ թե այս տողերը, թեպետ ուսուցիչը լավ է կարգում, կարծես իր սեփական տխրությունը լինի: Մարին դեռ չի գալիս դասի... Երկու ամիս հետո կբաժանվի սրանցից: Շուտ, շուտ անցնի այդ երկու ամիսը:

...Ամեն վարկյան սիրով տրտում ասում եմ ես մնաք բարով...
Գնում եմ ես մի մութ աշխարհ, հեռու երկիր, էլ չեմ գալու,
Բարի հիշեք ինձ ձեր սրտում՝ մնաք բարով,
մնաք բարով...

— Լուսի՞կ...

Լուսիկը լաց էր լինում: Նա կլանված, անէացած լսում էր ուսուցչին, մտովի կրկնում բանաստեղծի տողերը, և, անսպասելիորեն, հոսեցին արցունքները: Դասընկերոջ ձայնը ասես արթնացրեց նրան ինչ-որ երազից, նա սթափվեց, նայեց շուրջը: Գայանեն նրան էր հռուլ իր սատանայական աչքերը. «Ի՞նչ պատահեց քեզ»: «Ոչինչ չի պատահել, մի խանգարի»: Մամյանը կռահեց շշուկները, աննկատ շմնաց նաև աղջկա հուզմունքը և դրանից հետո ասես արտասանում էր միայն լաց լինող այդ աղջկա համար:

...Ի՞նչ մնաց ինձ— ոսկյա մի ցանց, ուրիշ ոչինչ,
Մարգարտաշար հուշերի գանձ, ուրիշ ոչինչ...

Ձանդը տվեցին:

— Չձանձրացա՞ք,— հարցրեց Մամյանը:— Ուրեմն, հաշորդ ժամին...

— Ինչպես ասում են՝ շնորհակալություն ուշագրություն համար:— Աշոտն էր:

— Լկտի,— բարձր ասաց Լուսիկը:

Հինգշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Սահակ Վանունուն գանգահարեցին լուսավորության մինիստրությունից. «Այդ ինչե՞ր են կատարվում ձեր դպրոցում, ընկեր Վանունի»: «Ի՞նչ նկատի ունեք»: «Վերջին ստրիպտիզը՝ օրը ցերեկով, Մովսես Խորենացու անունը կրող դպրոցում: Խեղճ պատմահոյ մոբիլի մազերը կփշաքաղվեին...»: «Պատմահայրը չէր զարմանա,— այն մարդը, որ զանգահարում էր, չէր սիրում Վանունուն, Վանունին դա գիտեր և փոխադարձաբար նույն վերաբերմունքն ունեի:— Նախ պիտի ասեմ, որ շտապում եք ստրիպտիզ բառով մեզ մկրտել, երևի ձեզ է դուր գալիս այդ բառը, իսկ զալով պատմահոյրը, հույս ունեմ՝ հիշում եք, թե ինչով է ավարտվում նրա «Պատմությունը»: «Ես ուրախ եմ, որ թվաբանության նախկին դասատուն այդքան տեղյակ է հայոց պատմությանը,— զանգահարողը պատմության նախկին ուսուցիչ էր, թեպետ շատ լավ տեղը չբերեց, թե «Պատմության» ո՞ր տողերն էր ակնարկում Վանունին:— Ամեն ղեպքում արժեք, որ այդ ղեպքի մասին մինիստրությունն իմանար ոչ անստորագրի նամակից: Մինիստրը կարգադրել է, որ այս նամակը ձեզ ուղարկենք, թեպետ դրա կարիքը չեմ կարծում, թե ունեք, քանի որ նամակագիրը գրում է, որ մի շաբաթ առաջ ինքն ավելի մանրամասն գրել է ձեր անունով: Ստացե՞լ եք: Ամեն ղեպքում մինիստրի կարգադրությունն է, ես այսօր կուղարկեմ: Թող երկու հատ լինի: Ընկեր Վանունի, հա, վաստակավորի կոչման ներկայացնելու գործերդ պատրաստ են, մնում է բնութագրիր...»:

Սահակ Վանունին հուզված կամ բարկացած պահերին պարզապես նիջարում էր, այո, այո, մարդկանց աչքի առաջ նա պարզապես նիջարում էր: Այդ զանգի ժամանակ նա մենակ էր, բայց հավանորեն կատարվեց նույնը: Կատարվեց ավելին, նա նյարդային զանգով կանչեց Սոֆի Լորենին և ծխախոտ ուզեց:

— Բայց չէ՞ որ...— կմկմաց Սոֆի Լորենը, որին Վանունին հենց երեկ կտրականապես ասել էր, որ եթե ծխախոտ ուզի, եթե անգամ խնդրի, աղաչի, մեկ է՝ թող չբերի:— Թեյ պատրաստե՞մ գուցե...

— Մխախո՞տ,— համարյա բղավեց Վանունին:— Եվ կանչիր Մամյանին:

— Ընկեր Մամյանը դասի է:

— Թող ընդհատի դասը, գա: Պատերազմ չի ընդհատելու: Մինչև Սոֆին կբարձրանար շորրորդ հարկ, Վահան Մամյանը շորրորդ հարկից կիջներ ուսուցչանոց, Վանունին յոթերորդ սիգարետան էր վառում: Նա մտայն նայեց նոր դասընկերին:

— Ի՞նչ եղավ, զբաղվեցի՞ր այն նամակով, խոսեցի՞ր նրանց հետ:

— Աղջիկը դեռ դասի չի գալիս, իսկ Արմենի հետ... Հարկ կա՞րքերել մի պատմություն, որ համարյա մոռացվել է...

— Հիշողներ կան և բավական ազդեցիկ հիշողներ: Վաղը մանկխորհրդի նիստ է, երկուսի հեռացումն էլ հարկավոր է ձևակերպել... Ես այսօր ում հետ որ պետք է կհամաձայնեցնեմ:

— Հեռացո՞ւմ,— Մամյանը նկատեց դիրեկտորի սեղանի վրա մոխրամանը, ուշադիր նայեց նրա սրված դիմագծերին, ինչ-որ բան կոահեց:— Հեռացում՝ հասունության քննություններից ամիսուկես առաջ... Ես չեմ կարող դրա հետ համաձայն լինել:

— Ոչինչ,— հանգիստ ընդմիջեց Վանունին,— կձևակերպենք մեկ դեմով, ինչպես ասում են, պլյուս՝ հիսունմեկ կողմ, համոզված եմ:

— Գուցե թույլ տաք ես խոսեմ Արմենի հետ:

— Ես այդ թույլ եմ տվել մեկ շաբաթ առաջ, ընկեր Մամյան:— Հետո հանկարծ հարցրեց:— Գլխացավի զեղ չե՞ր ունենա:

Մամյանը փորձեց կոահել դիրեկտորի հոգեվիճակը: Վանունին երևի բարի ու անօգնական մարդ է և զլուխը կորցնում է սուր իրավիճակների ժամանակ և դրա համար չի սիրում, երբ հարցերը խճճվում են ու ստիպված է կծիկը քանդելու: Մարդիկ կան, որ ընդհակառակը, նույնիսկ լավ են զգում նման զեպերում, հարկավոր է քննել, պատժել, ևս մեկ անգամ հավաստել քո իշխանությունը, խելքը: Վանունին այդ մարդկանցից չէր, նրա համար զեկավար լինելը բեռ էր ասես, բայց միայն... խճճված իրավիճակներում: Զգնաթամն անցնում էր, և նա նույն Վանունին էր՝ հանգիստ, ինքնավստահ, ամեն բան հաստատ իմացող, սեղանի թամազա, զպրոցի նահապետ, փափուկ և շատախոս:

— Ես այսօր կխոսեմ նրանց հետ: Գուցե Մարին էլ զբոսնեմ, թեպես չգիտեմ՝ նա կվստահի՞ ինձ: Ես նրա երեսն էլ

դեռ չեմ տեսել: Իսկ նամակը, ինձ թվում է, գրել է այդ դասարանցիներին մեկնումեկը:

— Պարզ է, որ ես չեմ գրել,— դառը ծիծաղեց Վանունին, ութերորդ սիգարետը վառելով:— Զե՞ք ծխում:

— Ծխում եմ,— ասաց Մամյանը,— բայց զպրոցում աշխատում եմ շծխել: Ես կբացեմ պատահանը:— Մի քանի վայրկյան երկուսն էլ լուռ էին, Վանունին դանդաղ ներս էր բաշում կապույտ ծուխը, հետո Մամյանն ասաց:— Գիտե՞ք, այս օրերին ես բավական նստեցի գրադարանում: Բարձր դասարանցիները համարյա չեն կարդում:

— Հիմա ամեն մեկի տանը մի հանրային գրադարան կա, երբեմն՝ ավելի հարուստ, քան մեր զպրոցի գրադարանը:

— Ամեն մեկի տանը, այո, զբեր կան, բայց ափսոս, երբեմն դրանք շարված էլ մնում են գրապահարաններում: Գրադարանը զբերի պահեստ չէ, այլ կարդացվող, մաշվող, ձեռքից ձեռք անցնող զբերի տուն:

—... Պլյուս՝ լավ ուսուցիչներ, որ սովորեցնում են ինչ կարգալ և ինչպես:— Վանունին, չգիտես ինչու, համակրանքով նայեց իր նոր ուսուցչին, բայց պահը մանկավարժական կամ մարդկային զրույցի համար անպատեհ էր. այդ հեքիաթներով անհնար է պատասխանել պատմության նախկին ուսուցչին, որ հիմա մինիստրությունում երևի սուրճ է խմում և գոհ է, քանի որ թունավորեց մեկ ուրիշի առավոտը:— Այդ ամենի մասին՝ օրը կգա, բարին հետք, կխոսենք: Սեպտեմբերին, եթե ուզում եք, մանկխորհրդում կքննարկենք ձեր ուսումնասիրությունների պտուղները: Բայց վաղը ուրիշ խոսք ու զրույց պիտի լինի: Փաստը մեր աչքի առաջ է, ընկեր Մամյան, փաստը...

— Երբեմն ոչինչ ավելի սխալ չէ, քան կատարված փաստը: Ինձ համար, անձամբ, մութ պատմություն է:

— Փորձեք լուսավորել այդ մութը, այնպես, հանուն մանկավարժության: Հույս չունեմ, թե ձեր լուսարձակը ուժ ունենա թափանցելու նրանց հոգիները: Գուցե չեք էլ երևակայում, թե ինչ դասեր կտան ձեզ այդ զեղնակատուցները:

Մամյանը հասկացավ. Վանունին ինքն իրեն է նախապատրաստում վաղվա վճռական քայլին, նա ուզում է հենց այսօրվանից ինքն իրեն թշնամացնել աշակերտների հետ, որոնց, երևի, սիրում է: Նա ինքն է ուզում իրեն զբոսնել նրանց զեմ,

կատարված դեպքի անորոշ ճշմարտությունը գումարելով հազար ու մի ուրիշ դառնություն:

— Ախ, մանկավարժության աստված, ինչ դարձրինք ջոտաճարը, երեսաներին ինչպես նստեցրինք մեր գլխներին. օ՛, ինչ զարգացած են, ինչ համարձակ են մտածում, ֆլանֆստա՛ն: Գիտատեխնիկական հեղափոխություն, վաղ ակսելերացիա, պլյուս՝ այսօրվա ուսուցիչների, իբր, անկարողությունը՝ նրանց տիեզերական հարցասիրությանը պատասխանելու առումով: Եվ աշակերտները դա գիտեն՝ թերթերում գրում են, հեռուստացույցով ամբողջ օրը խոսում են, ինչպե՞ս չիմանան.— Տեսե՛ք, թե ինչ սերունդ է՝ խելոք, զարգացած, զուլխները լիբը ինֆորմացիա... Մեկ-մեկ զուլխ կորցնում ես. չի՞ լինի, որ մենք աշակերտ դառնանք, և նրանք մեզ դաս տան: Ականջդ կանչի, Մովսես Խորենացի, հիշում եք չե՞. «Աշակերտներից սովորելու մեջ ծուլը, սովորեցնելու մեջ փութաջան...»: Վաղվա՛նից մեր գրքերը, տետրերը հավաքենք, դասի գանք, նստենք նրանց տեղը: Կարծում ես կգարմանա՞ն: Եվ գիտե՞ք, թե մեզ ինչ դասեր կտան...

— Ես գուցե գնամ, — ասաց Մամյանը, — շարադրություն եմ տվել, տասներկու բուպեից զանգը կլինի...

— Շարադրություն: Նրանց թելադրություն է պետք, ոչ թե շարադրություն: Թեման ի՞նչ է:

Մամյանը մի պահ կարկամեց. իրենց այս զրույցը և շարադրության թեմա՞ն. դիրեկտորը երևի գոհ չի մնա:

— Ազատ թեմա է:

— Ազատ, ազատ: Շատ չե՞ն այդ ազատությունները: Թելադրություն է պետք տալ նրանց, Մամյան, որ տեքստը մեր ձեռքին լինի: Թե-լա-դր-ու-թյո՛ւն: Նրա՛նք են մեզ թելադրողը, այնինչ, մեր ասածը պիտի գրեն և ոչ թե՛ ինչ ուզում են: Իսկ դուք՝ շարադրություն, այն էլ՝ ազատ:

— Ուզում եմ պարզապես ճանաչել՝ ով ինչ է: Ես, ախր, նրանց բուրդովին չգիտեմ: Առաջարկել եմ, որ գրեն իրենց մասին, ի՞նչ կուզենային, և թե ամեն բան հնարավոր լինե՞ր... Հետո խնդրել եմ անկեղծորեն գրել, թե որ առարկան են սիրում ամենից շատ և որը չեն սիրում... ամենից շատ:

Սահակ Վանունին սրտանց ծիծաղեց:

— Հոգիներ՞ն ես բրբրում: Եթե ամեն բան հնարավոր լինե՞ր,

նրանք նախ և առաջ երևի կուզենային փակել դպրոցները և ինձ ու քեզ բռնել թոշակի:

Վանունուն շղայնացնում էին մարդկանց տարբերությունները: Թվաբանության նախկին դասատուն շատ կուզենար գործ ունենալ միջին աշակերտի, միջին դասատուի հետ: Հնարավոր լինե՞ր սրանց գումարիլ-բաժանել և քանորդում ստանալ այդ միջինը, թե չէ՝ ամեն մեկի բնավորությունը նրան մի իսկական ջունգլի էր թվում. կարո՞ղ ես, գոտի ճանապարհ... Վահան Մամյանը երևի այդ ճանապարհներն է որոնում: Աստված իր հետ, բայց միևնչև գտնի, մտածում էր Վանունին, այդ ջունգլիներում հանկարծ շուտե՞ն նրան, իրեն էլ հետը...

Արմեն Գարասեֆերյանը դասղեկի հարցերին պատասխանում էր սառը և քաղաքավարի: Նա որևէ նոր բան չստաց, պարզապես բառ առ բառ կրկնեց այն, ինչ ասել էր Սահակ Վանունուն: Եվ Մամյանը ստիպված հայտնեց նամակի մասին:

- Ստորագրություն կա՞:
- Անստորագիր է: Գրել են մինիստրություն: Մի օրինակն էլ՝ դպրոցի դիրեկտորին:

Արմենը մի քանի բուպե լուռ մնաց: Նրա բաց կապույտ աչքերը սեռեցվել էին նույն կետին, իսկ միտքը երևի հանկարծակի լարվեց: Մամյանը նոր հարց չտվեց նրան. թող մտածի, մնա ինքն իր հետ, ծանրութեթե անի: Հետո հանկարծ մտածեց, որ ինքը կարող էր Արմենի տարիքին տղա ունենալ, հետո մտածեց, որ իր տղան էլ հնարավոր է այդ հինգի մեջ լինե՞ր: Գասամիջոցին հասցրել էր կարգալ Արմենի շարադրությունը. այսինքն, ի՞նչ շարադրություն, պարզապես մի քանի տող էր գրել. «Գուք հարցնում եք՝ եթե ամեն ինչ հնարավոր լինե՞ր, ինչ կուզենայի... Ինչո՞ւ պետք է ամեն ինչ հնարավոր լինի և ո՞ւմ է հետաքրքիր, թե ինչ կուզենայի...»: Հետո, չգիտես ինչու, մի տող էր գրել Տերյանի բանաստեղծությունից. «Օ, Հայրենիք, դառն ու անուշ»: Ի՞նչ երկրաշարժ կա պատանու ներսում, ի՞նչ բանալի կարող է բացել նրա լուրջությունը:

— Ասում եք, անստորագիր, — ուսուցչին նայեց մի տեսակ ծակող հայացքով: — Եվ երևի հավատում եք, որ ճիշտ են գրել: Ուրեմն մեր զրույցը ինչի՞ համար է:

— Անստորագիր նամակները ես կայրեի առանց կարգալու: Կարծում եմ՝ ընկեր Վանունին նույնպես: Բայց քո լուրջությունն

էլ անստորագիր նամակի մի տեսակ չէ՞, կամ, ավելի ճիշտ, սպիտակ թուղթ է, որտեղ միայն ստորագրութիւն կա:

— Ես պարտավոր եմ ձեզ հետ անկեղծ լինել:

— Ոչ:— Սառը ասաց Մամյանը:— Անկեղծութիւնը պարտավորութեամբ չի լինում, մանավանդ, որ դու ինձ համարյա շես ճանաչում: Ում շես ճանաչում, ինչու՞ պիտի վստահես:

Մամյանի խոսքի մեջ անօգնական մի բան կար, երևի Արմենը մի պահ նույնիսկ նեղվեց ուսուցչի այդ վիճակից, հետո անսպասելիորեն շարացավ:

— Մի խոսքով, ձեզ հանձնարարել են, դուք կատարում եք դասընկերի ձեր պարտքը: Կարծում եմ, որ կատարեցիք: Ես կարող եմ գնալ..

— Կարող ես, — հանգիստ ասաց Մամյանը, նրան ծիծաղելի ու տխուր թվաց իր առաքելութիւնը. փակ դռներ է ծեծում, ինչի՞ համար: Հետո անասելի քնքշանքով նայեց իր դիմաց նստած պատանուն, — գիտես, Արմեն, ես կարող էի քո տարիքին տղա ունենալ:

Այ բեզ անցում, Արմենը չէր սպասում նման նախադասութեան: Գուցե ծուղակ է, շախմատային ձիու քա՞յլ: Իսկ եթե... արագորեն վանեց «իսկ եթե»-ն, ներսում զսպանակն ավելի լարվեց, ճակատի կնճիւրը խորացավ:

— Ոչինչ չեք կորցրել, ընկեր Մամյան, — ասաց քմծիծաղով, — կարող եք համարել, որ նույնիսկ շահել եք. ո՞ւմ է պետք ինձ նման տղան...

Արդեն դռների մոտ Արմենը շուռ եկավ, նայեց ուսուցչին, որ համառորեն փորձում էր վառել սիգարետը: Լուցկին չէր ենթարկվում:

— Իսկ ստորագրութիւնը մենք կգտնենք, այդքան շատ ստոր մարդ չկա մեր դասարանում... Իսկ անստորագիր բառի արմատը ստոր-ն է և ոչ թե ստորագրութիւնը:

Մամյանը ի վերջո կարողացավ վառել սիգարետը: Արմենը դեռ դռների մեջ էր, ինչ-որ խոսքի՞ էր սպասում: Եվ, շփոթես ինչու, ուսուցիչը հարցրեց.

— Ինչու՞ էիր մեջքերիկ Տերյանի տողը, չհասկացա:

Արմենը նայեց նրան և ոչինչ չասաց:
Ուսուցիչը մնաց դատարկ նստարանների լուծեցան մեջ: Հիմա կարող է գնալ տուն և դարձյալ վայելել մենակութեան հաշիւը: Ի՞նչ կբերի վաղը:

Մամյանը նորից սկսեց թերթի աշակերտների տետրերը և զբաղվել բավական տխուր մի թվաբանութեամբ. ո՞ր առարկան են սիրում և ո՞րը չեն սիրում: Գրականութիւնը ամենից քիչ ձայններն էր ստացել. քասնութ աշակերտներից գրականութիւնը իրենց ամենաշահիրած առարկան էին համարել... տասնութը: Այդքան շատ դեմ ուրիշ ոչ մի առարկա չէր ստացել: Գանիկյանը կշարախնդա. «Հը՞, կոլեգա, — կասի, — դարն է փոխվել, դարբ...»: Ոչ, դարը մեղավոր չէ: Ո՞վ է մեղավոր: Հիշեց Իսահակյանի տողերը. «Հրեղեն խոսքի, վեհ խոսքի կարոտ»: Գրականութիւնը, այո, հրեղեն խոսք է, իսկ ի՞նչ ենք մենք հասցնում երեխաներին այդ հրեղեն խոսքից. մի սիգարետի ծուխ, մի լուցկու կրակ... Այսինչ վեպի գաղափարական բովանդակութիւնը, այսինչ պոեմի պատկերները, այսինչ պիեսի դրական և բացասական կերպարները: «Հրեղեն խոսքը» կտորկտոր ենք անում, մասնատում, տեսակավորում, որ հեշտ լինի վերլուծելը: Բանաստեղծութեան հեղեղը ձգնում ենք խցկել ջրմուղի խողովակների մեջ և բաց թողնել կաթիլ-կաթիլ: Գիրք կարգալը ծով մտնելու նման է, պիտի գլուխդ պտտվի ծովի անսահմանութիւնից, պիտի հանկարծ քս մեջ շոշափես հավերժութեան ներկայութիւնը, պիտի հանձնվես տարերքին: Մենք նրանց ծով ենք մտցնում ազդանշանով և թույլ տալիս, որ խորանան մի քանի մետր միայն, ամեն քայլի ստիպում ենք, որ ետ նայեն, հո շատ չհեռացա՞ն ափից: Եվ ծովը դադարում է ծով լինելուց, դառնում տաք ջրով լողավազան: Այդպես շէն նրանք առաջին անգամ շփվում Քուչակի, Թումանյանի, Տերյանի հետ: Գրականութեան անհայտ, կախարհական աշխարհը դառնում է թվանշան ստանալու համար տրված «տնային հանձնարարութիւն»: «Ապա, երեխաներ, ո՞վ կարող է տասը-տասնհինգ կետով վերլուծել «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմի գաղափարական բովանդակութիւնը: Սկսենք սյուժեից. մի գիշեր արաբ նշանավոր բանաստեղծը վերցնում է ուղտերի քարավանը և հեռանում Բաղդադից, ինչու՞ է հեռանում, ո՞վ կասի...»:

Հիշեց Մանուշյանի տված շարագրութիւնները: Ի՞նչն ենք ուղղում՝ կետադրական սխալները, տառասխալները: Իսկ կայծը տեսնո՞ւմ ենք, երբ պատանին հանկարծ շեղվում է սովոր սխեմայից, որոնում և գտնում է իր բառերը. «շեղվել ես թեմայից, — գրում ենք կարմիր թանաքով... Մի օր փորձե՛լ ենք

գնալ հինգ-տասը տարի առաջ գրած «երազներին» հետքերով. ի՞նչ դարձան: Չէ՞ որ այդ «երազներն» էլ գրվում են թվանշան ստանալու համար. «Երազում եմ շինարար դառնալ, կառուցել Երևանը» — «գերազանց» — գրում ենք մենք, իսկ նա հինգ տարի հետո դառնում է կոշիկի խանութի վաճառող: Ոչ, նա այն ժամանակ էլ գիտեր, որ շինարար չի դառնալու, բայց թե գրեր, որ առևտրական է ուզում դառնալ, դասատուն կարմիր թանաքով կուղղեր նրա «երազը»...

...Եվ նրանք հարմարվում են, և նրանք ձևանում են, հետո դա դառնում է բնավորություն: Եվ այսպես, կամաց-կամաց նրանք ատում են գրականությունը, որը, ուրեմն, ճշմարտության բանալի չէ, որը հոգեկան վայելքի հնարավորություն չէ, որը պարզապես պարտադիր մի առարկա է, պիտի թվանշան ստանաս, ելք չկա:

Ելք չկա:

Մանկավարժական խորհրդի նիստը հետաձգվեց: Առավոտյան 10-րդ «բ» դասարանի աղջիկներից մեկը քարտուղարուհուն փոխանցեց Մարի Մելիքյանի նամակը, որը, ափսոս, ծրարված էր: Վանունու մոտ այդ պահին նստած էին Գանիելյանը, Մամյանը, Անտոնյանը: Վանունին բացեց, կարդաց բարձրաձայն: «Ընկեր վանունի, — գրում էր Մարին, — մի քանի օր առաջ ես եկա դպրոց, շատ կարճ, բայց հուսահատական զրույց ունեցա մեր ուսուցիչներից մեկի հետ, երեկ երեկոյան իմացա որոշ բաներ: Ես այլևս դպրոց չեմ գա. եթե հարկավոր է, կարող եք ձևակերպել հեռացում: Արդեն մի շաբաթ է ես աշխատում եմ, եթե հաջողվի, կգնամ երեկոյան դպրոց: Ուզում եմ իմանաք, որ այնքան էլ գժբախտ չեմ ձեր դպրոցի գույժնություններից բնական ազատելու համար: Մնաք բարով»:

— Լիտի աղջիկ, դեռ անձնազոհ է ուզում երևալ, — անմիջապես արձագանքեց Անտոնյանը:

— Պետք չէ, — մեղմ ասաց Մամյանը, — նա կարող էր նաև ձեր աղջիկը լինել կամ... իմ: — Այս ի՞նչ տխմար գաղափար է ներծծվել ուղեղի մեջ. Մամյանը կուզենար ետ վերցնել իր բռները, բայց...

— Իմ աղջիկը չէր կարող լինել:

— Կարող էր, — սառը ընդմիջեց Գանիելյանը, — ամեն մեկիս աղջիկն էլ կարող էր լինել: Ի դեպ, նրա հայրը վաղուց լքել

է մորն ու աղջկան: Ինձ դասարանում երեկ ասացին: Ես չգիտեի, թեպետ երրորդ տարին է, դաս եմ տալիս նրանց:

— Ես գիտեի, — ասաց Վանունին, — մորն էլ ձանաչում եմ, շատ լավ կին է: — Լոեց: — Ուրեմն մեկի հարցը լուծվում է ինքն իրեն: Գուցե պարզապես գործերը տանք գնա, հը... Իսկ այդ Ամեն կոշվածին պետք է հեռացնել: Քիչ առաջ խոսեցի՝ նա է գրանց խմբապետը: Պլյուս՝ իրեն պահում է դատախազի նման:

Մամյանն ինչո՞ւ նորից հիշեց Տերչանի տղերքը. «Օ՛, Հայրենիք, դառն ու անուշ»... Չէ, ինչ-որ բան կա այս պատմության մեջ, որ մնում է թանձր վարագույրի հետևում: Մի՞թե այսքան անօգնական ենք մենք: Հեռացնե՛լ, դա է մեր ղեղատոմսը: Ո՛ւր ենք հեռացնում, ի՞նչ ենք հաստատում դրանով՝ մեր անկարողությունը, մեր ո՛ւժը: Ո՛րը:

— Գուցե շտապենք, ընկեր վանունի:

— Երևի շտապենք, — ասաց Գանիելյանը, — նույն խնդիրը հազար ու մի լուծում է ունենում, գուցե ես էլ փորձեմ խոսել տղայի հետ: Գեռ հայտնի չէ, թե ինչ որդ է շարժվում նրանց ուղեղներում: Հիշո՞ւմ եք Թումանյանի դպրոցի պատմությունը. ինչո՞վ վերջացավ, գիտեք, կարծեմ:

Մամյանը ուրախ զարմանքով նայեց Գանիելյանին:

— Գուցե սրան էլ գործերը տանք, թողնի գնա, — մեղմացավ Վանունին, — նորքի զանգվածում մի դպրոց կա, գիրեկտորը մոտիկ մարդ է, ես կբացատրեմ:

— Իհարկե, — ասաց Անտոնյանը, — մանկավարժական տեսակետից ճիշտ կլինի:

Ճի՞շտ կլինի: Մամյանը դառը ժպտաց: Եվ այդ պատանին դպրոցից կգնա հաղթողի պես, որ այդքան մանկավարժ միասին չկարողացան կոտրել իրեն, ստորագրեցին իրենց թուլություն դատավճռի տակ և իրեն պահ տվին մի ուրի՞շ դպրոցի...

— Գլխացավի դեղ չունե՞ք, — հարցրեց Վանունին:

— Ինձ մոտ կա, — ասաց Անտոնյանը, — ֆրանսիական հաբ է, կտրում է միանգամից:

— Նրանց շարագրություններն ահագին բան բացեցին: Կարծես հուշեցին ինձ, — ասաց Մամյանը: — Ես երևի կամաց-կամաց ձանաչեմ նրանց...

— Մինչ այդ՝ նրանք կը վեն մեր դպրոցից, — ծիծաղեց Գա-
նիկյանը:

— ... Եվ կյանք կմտնեն: — Վանունին կուլ տվեց գլխացա-
վի հարը և հիշեց, որ մյուս շաբաթ շրջանավարտների երեկո է,
ինքը խոսք պիտի ասի: Քանի որ անգամ պիտի ասի նույն
բառերը: Տեսնես բառերը թողակի շն՞ն գնում: Չե՞ն մաշվում,
երբ գործածվում են ամեն օր: Նույն բառերը: Նույն: Նույն:

Արմեն Գարսեֆերյանը բավական հանգիստ ընդունեց
դպրոցի դիրեկտորի սպառնալիքը.

— Կարիք չկա մտատանջվելու, — ասաց, — հեռացրեք, ըն-
կեր Վանունի: Նորքի զանգվածն էլ առանձնապես հեռու չէ, ես
ավելի հեռու գնալու հնարավորություն ունեմ, մեր տանը նույն-
իսկ շնորհակալ կլինեն ձեզ:

Սահակ Վանունին նախ տարակուսած նայեց իր դիմաց
կանգնած պատանուն. խելագարվե՞լ է, ի՞նչ է, հետո ներսում
ճշաց զսպված մի դառնություն. լկտի, անպատկառ, փոխանակ
լաց լինի, ներողություն խնդրի, խոստանա մարդ դառնալ. գոնե
հիմա խոստանա, իսկ երկու ամիս հետո գլուխն էլ քարը, կյան-
քը քիթը կտրորի, խելքի կգա:

— Ես խնդրելու ոչինչ չունեմ, հեռացրեք, դա շատ ավելի
հարմար է ինձ: — Արմենի աչքերում մի մուգ տխրություն երևաց,
որ Վանունին չնշմարեց և որը պատանին ինքը ճգմեց անմի-
ջապես, երևի վախենալով, որ հանկարծ կփլվի: — Ես կարո՞ղ
եմ գնալ...

— Դո՛ւրս, — զսպված դառնությունը հորդեց միանգամից,
Վանունին ձեռքը խփեց սեղանի ապակուն, և նրա ձայնը, նաև
ջարդվող ապակու ձայնը՝ երևի արձագանք տվեց բոլոր հարկե-
րում:

Արմենը հանգիստ տեղը դրեց աթոռը, որին նստած էր քիչ
առաջ, մի պահ մոլորված (մոլորված) կանգնեց դիրեկտորի
առաջ, հետո դանդաղ գնաց դեպի դուռը:

— Յտեսություն, ընկեր Վանունի, — կաշեպատ դուռը բա-
ցելով, ասաց նա, հետո մի պահ կարկամեց, ասես ծամում էր
դառը մի նախադասություն և չէր կարողանում կուլ տալ: —
Երևի ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ մնաք բարով...

Մնաք բարով... Վանունին նայեց ծածկված դռանը և խո-
րապես անիծեց ինքն իրեն, որ երեսունյոթ տարի առաջ չլսեց

հոր հորդորները և գնաց մանկավարժական ինստիտուտ: Հայրն
ասում էր՝ դա գործ չէ, Սահակ, հիմա բոլորը դաս են տալիս,
աշակերտ չկա:

ՄԱԳՆԻՏԱՖՈՆԱՅԻՆ ՍԵՐ

Սոնա Միքայելյանը արագությամբ աչքի անցկացրեց Մարիի
նամակը և դանդաղ, մտամոլոր դուրս եկավ Սահակ Վանունու
առանձնասենյակից՝ առանց բառ ասելու: Մի՞թե աղջիկն իրենց
զրույցն էր ակնարկում: Մարիի տարիքին Սոնան իրենց դա-
սարանի ամենամայիչ աղջիկն էր, հետո համալսարանի ամենա-
գեղեցիկ ուսանողուհիներից մեկը, հետո՝ շրջանի միսս-ուսուց-
չուհին, ինչպես մի օր կատակեց ժողկրթբաժնից: Հետո՞: Հետո
այն, որ շուտով կլրանա երեսունհինգը, իսկ ինքը դարձել է պաշ-
տոնաթող գեղեցկուհի՝ ինչպես վերջերս խայթեց ուսուցչու-
հիներից մեկը: Ապրում է մոր հետ (ինչքա՞ն կապրի մայրը):
Մտքերն արթնանում էին խոր խանդաբերով, անտրամաբա-
նական հաջորդականությամբ, և փողոցի ժխորը չէր ցրում նրա
հոգու մուժը, ինչպես հույս ուներ: Մարին այն օրը ներս
մտավ անսպասելիորեն: Դասերից հետո ինքը մնացել էր քի-
միայի լաբորատորիայում, հաջորդ օրվա փորձերը պիտի նա-
խապատրաստեր: Գլխացավ ուներ, տանը ոչ ոք չէր սպասում
իրեն, որովհետև մայրը երեք օրով գնացել էր Կիրովական,
եղբոր մոտ: Մարին ներս մտավ, այլալվամ՞ էր, ինքը շա-
րունակեց զբաղվել փորձով, ինչ-որ նյութեր էր խառնում իրար,
սպիրտայրոցը համառորեն չէր ենթարկվում: «Դուք կարո՞ղ եք
մի քանի րոպե շնորհատել ինձ, հարցեր չտալ»: «Լսում եմ,
Մարի»: «Կարո՞ղ եք: Ենթահակալ եմ: Ուրեմն, այն օրը
դուք մոտավորապես ճիշտ տեսաք. ես պարում էի համարյա
կիսամերկ: Հարցեր չտաք: Ես դա արի իմ կամքով: Արմենը
միայն ասաց՝ կհանվե՞ս: Դատարկ բան է, ասացի, ծովափին
միլիոն աղջիկ նույն տեսքով է, ի՞նչ կա որ: Ես գիտեմ, ծո-
վափին ուրիշ է: Դուք գեղեցիկ եղել եք, հիմա էլ գեղեցիկ
եք, ես գիտեմ: Մեր տղաներից շատերը սիրահարված են
ինձ, ես գիտեմ, դա, իհարկե, դուր է գալիս, բայց նրանք իմ
մարմինն են ուզում միայն, և ես ցույց տվի: Սեր չկա: Սերը
հորինել են գրողները, ձեր այդ Տերյանը, Եսենինը, Սայաթ-

Նովան: Հիմա կա միայն ցանկութիւն՝ այսինչ բանն ունե-
նալու. մագնիտաֆոնն, ջինս, այսինչ աղջկան: Նրանց մեջ կա
մեկը, որ ինձ նամակներ է գրում արդեն մի տարի: Բառեր չեն,
այլ կեղծամ, տարբեր գույնի՝ ոսկի, սև, տարբեր փափկու-
թյան: Զգիտեմ, գուցե նա սիրում է իսկապես, բայց ես կար-
դացել եմ հորս նամակները: Օ՛, ինչ բառեր կան այդ դեղնած
թղթերի մեջ, իսկ մայրս արդեն տասը տարի է կրծում է իր
մենակութեան շղթան: Ես պիտի վրեժ լուծեմ տղաներից՝ մորս
համար: Ես ուզեցի նաև դաս տալ փսլնքոտ Ռոմեոյին. նա
էլ, չէ՞, եկել-ցցվել էր իմ սրունքները տեսնելու համար, որով-
հետեւ Արմենը նրա ներկայութեամբ ասաց՝ կհանվե՞ս: Սկզբում,
երբ սկսեցի պարել, նա փորձեց զուրս գալ, ինչո՞ւ:

Աղջիկն ուսուցչուհուց երևի կարևոր մի նախադասութիւն էր
սպասում, իսկ ինքը անսպասելիորեն ընդմիջեց. «Այդ ամենն
իզուր ես ինձ խոստովանում, Մարի, ես ոչ ձեր դասդեկն եմ,
ոչ գրականութեան ուսուցիչը: Երկուսն էլ ընկեր Մամյանն է,
նրա հետ խոսիր»:

Ի՞նչ հայացքով նայեց Մարին իրեն, աստված իմ, ինչ
գառը, փշրված հայացքով, հետո ստոր ասաց, սառը շարախնդու-
թյամբ. «Ե՛վ դուք հավատացի՞ք իմ ասածներին: Ես ստեցի, ես
խաղում էի, ես դեր էի փորձում»: Ու գնաց դեպի դուռը: «Վատ
չխաղացիր դերդ, Մարի, պատկերացնո՞ւմ ես, քիչ էր մնում հա-
վատայի: Կարող ես գնալ»:

Եվ հիմա՝ Վանուսուն գրած այս նամակը:

Հիշեց երեկվա վեճը Վահան Մամյանի հետ:

«Գուք քիմիական մարդիկ եք ուզում, գրականութիւնից՝
քիմիական հերոսներ, որ ստացվում են զանազան տարբեր
սինթեզելուց: Մինչև ջրի մեջ միկրոբներ չլինեն, դա կենդանի
ջուր չի լինի: Գուցե նրանց արատներն այդ միկրոբնե՞րն են»:

«Կարիք չկա ծաղրելու իմ առարկան, որ ես պակաս չեմ սի-
րում, քան դուք Տերյան, մանավանդ, որ հիմա բավական
շատ են ստեղծվում ձեր ասած այդ քիմիական գրքերից: Միկ-
րոբնե՞ր, այո, բայց ի՞նչ քանակութեամբ: Առանց միկրոբների,
հայերեն ավելի ճիշտ կլինի ասել մանրէների, չի կարող կեն-
դանի ջուր լինել, բայց շափից ավելի շատ չե՞ն այդ մանրէնե-
րը, վտանգավոր չէ՞ այդ ջուրը»:

«Մենք հենվում ենք միայն մեր փորձի, մեր ապրած կյան-

քի վրա, ջահելների փորձը մեզ համար կարծես նշանակու-
թիւն չունի»:

«Այդ պարը, ձեր գրասեղանի վրա, նույնպես փորձ է...»:

«Երկուսը կարող են նայել նույն բանին և տեսնել տարբեր
բաներ: Այդ պարը, ձեր լեզվով ասած, գուցե լակմուսի թո՞ւղթ
էր. որքան բան պարզեց և որքան դեռ կարող էր սպարզել,
եթե...»:

«Եթե խորանանք, փորձենք հասկանալ նրանց, այո՞»:

«Այո: Մենք հաճախ նրանց հետ փորձում ենք վարվել այն-
պես, ասես խնդիր ենք լուծում, որի պատասխանը նախօրոք
նայել ենք խնդրագրքի վերջում: Իսկ չէ՞ որ Գանիելյանն է
ասում, նրանցից ամեն մեկը տասն անհայտով հավասարում
է: Եթե կարողանանք հայտնաբերել անհայտներից գոն մեկը,
հրաշք չէ՞...»:

«Գանիելյանը ձեզ դաշնակից չէ»:

«Ես դաշնակից չեմ որոնում: Ամեն ուսուցիչ իր ճակատա-
մարտն է մղում»:

«Երբեմն հողմաղացների՞ դեմ»:

«Ինձ արդեն մի անգամ համեմատել են Գոն Կիխոտի հետ:
Եթե հասկանալով դա արած լինեին, ես կմեռնեի հպարտու-
թիւնից, բայց ծաղրեցին ինձ»:

«Կներեք, ես ծաղրելու միտք չունեի: Ես սիրում եմ Գոն Կի-
խոտին, բայց ավելի... ցավակցում եմ»:

«Բարութիւնն անպաշտպան է, բարութիւնը բոունցքներ
չպիտի ունենա: Ուրիշի բարութիւնը կարող է ծիծաղելի թվալ,
եթե ինքդ... բարի չես...»:

Որտեղի՞ց հայտնվեց այս մարդը և ինչի՞ նա կարող է հաս-
նել իր տարօրինակ լուսնային, իր անպաշտպան բարութեամբ,
իր անսպասելի պայթիւններով:

«Կներեք, — հրաժեշտ տալիս ասաց նա, — ես միայն ձեզ
հետ եմ այսպես երկար ու տաք խոսում: Ես ինքս ավելի շատ
եմ կեղեքվում զանազան հարցականներից, ես ոչ մի հարցի պա-
տասխան չունեմ»:

Փողոցը տանում էր Սոնա Միքայելյանին, բայց տազնապ-
ները չէր ցրում: Գուցե հարկավոր է հանդիպել Մարին, ի
վերջո, ինքը պարտավոր է իմանալ ճշմարտութիւնը: Երեկ Մամ-
յանը տողեր կարդաց նրանց նոր շարագրութիւններից: Նա թույլ
էր տվել զրեւ առանձին թղթերի վրա, շտորագրել անուն-ազ-
21 — Վ. Պետրոսյան

գանուն: Զարմանալի տողեր էին՝ անկեղծ, տարօրինակ, սան-
ձարձակ, նաև խելոք:

«Մեզ ասում եք, թե վախկոտ ենք: Ի՞նչ անենք, դպրոցը
երկու անգամ հրդեհվեց, երկու անգամ էլ՝ գիշերով, թող մի
անգամ էլ ցերեկով վառվեր, տեսներեք, թե ինչպես կհանգ-
ցրենքինք»:

«Մեր տունը լավն է և այն տունն է լավ, որտեղ լավ մար-
դիկ են ապրում: Եվ ամեն ընտանիք իր այլանդակն ունի: Մեր
ընտանիքի այլանդակը ես եմ: Փորձեք կռահել՝ ո՞վ եմ ես:
Իսկ իմ մշուս շարագրությանը դուք գերազանց կգնեք. ես այն-
չիսի բասեր կգրեմ, այնպես ճիշտ կվերլուծեմ «Հացավանը»:

«Դուք ինչի՞ն ենք թվանշան գնելու, ուսուցիչ, իմ տառասխալ-
ներին, թե՞ անկեղծությանը: Գիտեմ, դուք ասացիք, որ թվա-
նշան չեք գնելու, որովհետև անկեղծութունը չի կարելի գնա-
հատել հինգրայան սխտեմով: Ուրեմն, պատասխան գտեք
ինձ համար. ես ուզում եմ տխրել և չեմ կարողանում: Այո, այո,
ուզում եմ երբեմն տխուր լինել, մենակ, թափառել փողոցնե-
րում, լաց լինել եմ ուզում: Բավական է զեմքիս մի ամպ
նշմարվի, փայլի՜ս բծիշկ է կանչում, հայրիկս՝ խելագարեց-
նում իր հարցերով, եղբայրս ծաղրում է՝ հո չե՞ս սիրահարվել...
Իսկ ես պարզապես ուզում եմ մտածել, կտրվել առօրյա բանե-
րից, ուզում եմ տխրել: Դուք չե՞ք ծիծաղում այս տողերը կար-
գալով...»:

«Հորս ֆիննական գրասեղանը, որի վրա դեռ նա որևէ նա-
մակ անգամ չի գրել, մեր ընտանիքում ավելի է խնամքի ու
ուշադրության արժանանում, քան ես...»:

«Ի՞նչ կուզեի դառնալ. մինիստր, ահա թե ինչ, այո, այո:
Կամ՝ շրջկոմի առաջին քարտուղար: Առաջին, հասկանո՞ւմ եք»:

«Իմ բախտը միշտ բերել է, ունեցել եմ ամեն ինչ: Հիմա
էլ գիտեմ, դեռ դպրոցը չեմ ավարտել, բայց համալսարանում
տեղս պատրաստ դրված է: Իսկ եթե անկեղծ եք ուզում իմա-
նալ՝ զզվել եմ այդ ամենից. երազում եմ, որ գոնե այս ան-
գամ բախտս չբերի, համալսարան չընդունվեմ և փորձեմ քալել
իմ ոտքերի վրա: Հիմա, այս պահին, ուզում եմ: Գուցե այս
պահն անցնի և շարունակեմ «բախտի ճանապարհով»:

Մենք, երեի իսկապես, չենք ճանաչում սրանց, — մտածեց
ուսուցչուհին, ոչ սքանչ իրական արատները, ոչ իրական ար-
ժանիքը: «Միկրոբները», — կասեր Մամյանը:

Մենք երեի հեռացել ենք երեխաներից, մեզ թվում է ճանա-
չում ենք նրանց, մեզ թեթև բան է թվում հողի ճանաչելը՝ նրանց
մի քայլով, մի անպարկեշտ արարքով կամ հարցով:

— Ոչ, ոչ, — բարձրաձայն արտաբերեց Սոնա Միքայելյանը,
թեպետ քայլում էր մենակ, փողոցի ժխորի միջով:

Ո՞ւմ հետ է վիճում: Ինքն իր հե՞տ: Զղազղիտ փորձեց
կանգնեցնել մտքերի հեղեղը, որովհետև հանկարծ հասկացավ,
որ մտածում է Մամյանի բառերով, վիճում է նրա հետ, բայց...
նրա բառերով: Բառերի հաջորդ շարքը, որ արթնացավ նրա
մեջ, դարձյալ Մամյանի խոսքերի արձագանքն էր. «Մենք սխալ-
ներ ենք անում, և նրանք, կրիայի պես, թաքնվում են իրենց
պատյանի մեջ: Քերականական սխալները, խնդրի մեջ թույլ
տված սխալը հեշտ է տեսնել և ուղղել կարմիր թանաքով: Իսկ
բնավորության սխալը, որտե՞ղ գնել վերջակետ, որտե՞ղ հար-
ցական»:

Մտամոլոր, տարտամ քայլերով մտավ վարսավիրանոց: Վա-
ղուց չէր եկել: Ինչո՞ւ հենց այսօր մտավ...

— Երեկ զրոստյզում էի, — ասաց Սոնա Միքայելյանը: —
Ինձնից բիշ հեռու մի զույգ էր նստած: Երկուսի արանքում
մագնիտաֆոն էր դրված, երգում էր, ինչ-որ բառեր էր ասում,
անգլերեն կարծեմ: Զույգը երբեմն-երբեմն համբուրվում էր:
Նստեցի մոտ կես ժամ, նրանք ոչ մի բառ չասացին իրար, խո-
ւում էր մագնիտաֆոնը, նրանք երբեմն համբուրվում էին:
Համբուրվում էին թույլ, ալարկոտ... Ի՞նչ կասեք:

Մամյանը ծիծաղեց.

— Մագնիտաֆոնային սե՞ր: Կասեք երևի, որ փոխվել է
մարդկանց բաղադրությունը: Զգիտեմ: Ինձ թվում է, բոլոր
ժամանակներում էլ եղել են այդպիսի ալարկոտ հոգիներ: 17-րդ
դարում էլ ամենքը Ռոմեո և Զուլիետ չէին...

Նրանք տուն էին գնում դպրոցից: Երկուսին էլ տունը չէր
ձգում: Սոնան ջղազրգիտ էր ու մտախոհ, չէր կարողանում որո-
շել՝ գտնի՞ Մարիին, թե՞... Խորհրդակցե՞լ Մամյանի հետ, նա
կասի՝ անպայման, նա կուրախանա: Իսկ եթե այս անգամ Մարին
չուզենա լսել իրեն, կկարողանա՞ դիմանալ այդ վիրավորանքին...

— Դու բոլոր գեպքերի համար արդարացում ունես: Նա-
խանձում եմ:

— Արդարացում չէ, բացատրություն:

Նրանք մտան սրճարան:

Սուրճը դառն էր ու հաճելի:

— Բախտ բացել գիտե՞ս, Սոնա:

Ժպտաց, տարօրինակ մարդ է այս Մամյանը: Մամյանը խառնում է իր հաշիվները, իրեն զրկում որոշակիությունից, կտրուկ և վճռական եզրակացություններից: Առաջ ինքը գիտեր կյանքի շատ երևույթների բանաձևը, հիմա տատանվում է: Երեկ Գանիելյանն էլ խայթեց. «Մամյան, դու ամենքիս բանաստեղծ ես դարձնելու»: «Զի կարելի լինել մաթեմատիկոս,— ասաց Մամյանը,— առանց մի քիչ բանաստեղծ լինելու: Ե՛ս չեմ ասել, քո հանճարեղ կուեզաններից մեկն է ասել, անունը չեմ հիշում: Պարզապես պիտի վախենալ սխալվելուց. մանկավարժի գործը դաշտը ականներից մաքրողի նման է. մի անգամ սխալվում են և վերջ»: Ո՞վ է այս մարդը. ամեն անգամ խոսում են դպրոցից, աշակերտներից, զրականությունից, քիմիայից, բայց երևի սա անձնական կյանք էլ ունի, չէ՞:»

— Սիրո մեծ տեսաբան ես, Վահան, իսկ երբևէ, իրոք, սիրահարվե՞լ ես...

Սոնան գիտեր, որ նա մենակ է ապրում. բաժանված է, կի՞նը չկա կամ գուցե շի՞ ամուսնացել: Սեփական հարցը զնգաց նրա ակաջներում. ինչո՞ւ է խցկվում այս մարդու հոգու մեջ, ո՞ր իրավունքով: Առանց դուռը թակելու, առանց բանալիի...

— Դպրոցում սովորելիս սիրահարվել եմ: Եվ շատ թունդ,— ասաց Մամյանը:— Դպրոցում, երևի հարյուր տարի առաջ: Հետո՞.. Անհետաքրքիր մարդ եմ երևի աղջիկների համար: Իսկ երեսունհինգից հետո սկսեցի վախենալ: Տասնյոթ-քսան տարեկանում աղջկա մերժումը արկած է, նույնիսկ հետաքրքիր, եթե վիրահատություն է, ապա՝ շատ-շատ կույր աղիքի: Մեր հոգու վերքերը չեն սպիանում:

— Կներեք,— շփոթվեց Սոնան,— կանացի անխելք հարց էր...

Նրանք ևս մի-մի գավաթ սուրճ խմեցին, երկար, տխուր նայեցին սրճարանի առաջ, ջրավազանի մեջ լողացող երեխաների երամներին, ունկնդրեցին նրանց ժխորը, ասացին ևս մի քանի բառ («ո՞ւր ես գնալու արձակուրդին», «չգիտեմ», «դո՞ւ», «տեսնենք»), լխոսեցին մանավանց երեխաների մասին, որովհետև հենց նրանց մասին էին մտածում:

— Բախտ չբացեցիր,— երբ վեր էին կենում, դժգոհեց

Մամյանը:— Գիտե՞ս, ես հավատում եմ սուրճի բաժակին: Մի ծիծաղիր:

Բաժանվեցին կանգառում. ամեն մեկն ապրում էր քաղաքի մի ծայրում, որտեղ, ամեն օրվա պես, հավատարիմ սպասում էր մի տաք, փափուկ մենակություն, որ կոչվում է անձնական կյանք:

— Մինչև վաղը:

— Մինչև վաղը:

«...ԻՍԿ ՄՆԱՅԱԾՆԵՐԸ»

Սահակ Վանունին ծալեց, զրպանը գրեց ելույթը, որ ինչպես միշտ, Անտոնյանն էր գրել: Ելույթի մեջ լիքը թռչակի գնալու բառեր էին, վաստակավոր բառեր: Երևի պիտի ասեր, որ Մամյանը դրի: Կամ գուցե ավելի լավ է՝ հենց այնպես խոսել: Քիչ առաջ, ի վերջո, ստորագրեց Արմեն Գարսանֆերյանի հեռացման հրամանը: Մանկավարժական խորհրդում դեմ եղավ Մամյանը, և, այ քեզ զարմանք, Գանիելյանը. որևէ բան չասաց, պարզապես դեմ քվեարկեց: Մամյանը խոսեց երկար-բարակ, կրկնեց այն, ինչ այս օրերին Վանունին հազար անգամ լսել էր իր առանձնասենյակում:

— Սիրելի երեխաներ,— սկսեց Վանունին, հետո նայեց իր առաջ նստած տասներորդ դասարանցիներին,— այ թե երեխաներ եք, հա,— դահլիճում շշուկ անցավ՝ քմծիծաղ, փսփսոց,— ի՞նչ ասեմ՝ ընկերներ, պատանիներ...

— Լեղիներ և ջենտլմեններ,— խորքից հուշեց մեկը, դա՞շ լիճը ուրախ ծիծաղեց:

Վանունին շտեմով ով էր: Ախ, ամեն տարի կրկնվող այս բառերը: Աշակերտների մեջ, նախավերջին շարքում նստած էր Սոնա Միքայելյանը. մանկխորհրդում նա էլ լխոսեց: Ինչ որ տարօրինակ բան է կատարվում մի քանիսի մեջ: Մինչև այժմ մանկավարժական խորհուրդը Վանունու համար շախմատի մոտավորապես նույն խաղն էր՝ վաղուց հայտնի, մշտապես կրկնվող քայլերով: Հիմա մի քանիսը խաղի այլ շարունակություն են բնտրել, անսպասելի քայլեր են անում, և Վանունին չէր կուսում շարունակությունը: Ինքը ինչպե՞ս խաղա, ծի՞ր՝ քայլով, զինվորներն առաջ մղի: Մամյանը Վանունու համար

համարյա հասկանալի էր. նոր ուսուցիչ է, ուզում է դուր գալ ջահելներին, մի քիչ էլ՝ կարծես այս աշխարհից չէ: Բայց որ Գանիեյլանն էլ՝ միշտ կծու, խստաբարո և ամեն հարցի պատասխանը գրպանում պահած...

— Դե լավ,— մտքի թելը վերջապես դառավ, մատին ուրեց վանունին,— դուք արդեն մեծ մարդիկ եք և տասը տարի է, որ մենք խոսում ենք իրար հետ, թեպետ երբեմն դուրս է գալիս, որ ամեն մեկս իր համար է խոսում: Երկու ամիս, և դուք կավարտեք դպրոցը, ինչպե՞ս ասում են՝ կյանք կմտնեք: Սա մեր ավարտական երեկոն չէ, ուղղակի ես ձեզ ուզում եմ մի քանի բան ասել... Դուք գիտեք, որ մեր դպրոցը քաղաքում լավ համարում ունի: Միայն անցյալ տարվա շրջանավարտներից քսանութը ընդունվեցին: Անունները լավ գիտեք, բայց չի խանդարի նորից հիշել.— և վանունին ձախ գրպանից հանեց ինչ-որ թուղթ, սկսեց մեկիկ-մեկիկ կարդալ, թե շրջանավարտներից ով որտեղ է ընդունվել, չմոտանալով նույնիսկ Սաթենիկ վարդունյանին, որ ընդունվել էր առևտրի տեխնիկում...— մնացածները, իսկ մնացածները, կարող ենք ասել, համարյա բոլորն աշխատում են գործարաններում, կան և շինարարության վրա, ուրիշ հիմնարկներում... Այդ ո՞ւր, վահան Սարոյան...

Վահանը արդեն դռների մոտ էր:

— Ժամադրված է,— ծիծաղեց ինչ-որ մեկը:

— Ո՞ւր ես գնում, վահան,— կրկնեց վանունին,— քեզ հետաքրքիր չէ՞...

Վահանը մի քանի վայրկյան անվճռական մնաց դռների մոտ, հետո ասաց.

— Ես... ես հավանորեն ձեր ասած «իսկ մնացածների» մեջ լինեմ, բացի այդ՝ ժամադրված եմ: Արմենի հետ, եթե հետաքրքրում է ձեզ...

— Ձեր կիսատ կոի՞վն եք շարունակելու,— վանունու ձայնը դողաց, բայց նա կարողացավ զսպել հաջորդ նախադասությունը: «Անիծվի այս հացը, որ մենք ենք ուտում»,— ասաց նա մտքում և ծխելու անդիմադրելի պահանջ զգաց:

— Ուրիշ կոիվ, ընկեր վանունի,— վահանը մի տեսակ տխուր նայեց գահլիճին,— ուրիշ կոիվ ենք շարունակում, երևի էլի կպարտվեմ,— «էլի»-ն հնչեց դառնությամբ, իսկ Արմենի անունը արթնացավ հանկարծ, նա պարզապես ուզեց տալ վանունու

համար ամենատհաճ անունը, բայց անմիջապես էլ մտածեց, որ հարկավոր է տեսնել Արմենին: Այդ «ուրիշ» կոիվը հայտնի էր միայն իրեն, ողջ դպրոցում միայն իրեն:— Ես հենց այնպես ասացի, ընկեր վանունի, բայց իսկապես պետք է գնամ, կարելի՞ է...

— Հենց այնպես գնա,— տեղից սրամտեց Անտոնյանը:

— Գնա, տղա ջան,— հայրաբար ասաց վանունին:

Դահլիճը աղմկեց, ծիծաղեց, փսփսաց ու հանդարտվեց, բայց ամեն ինչ խանգարվեց, ներկայացումը դուրս եկավ սովոր հունից: Վանունին կմկմաց ևս մի քանի նախադասություն, հետո ձայն տվեց երկու-երեք աշակերտի, որոնք ասացին, ավելի ճիշտ՝ կարդացին, որ իրենք ամբողջ կյանքում կաշխատեն բարձր պահել Մովսես խորենացու անվան դպրոցի պատիվը:

— Ես իրավաբանական եմ գնալու,— ասաց Աշոտ Քանջանյանը:

— Դե, իհարկե, Աշոտ Ճշմարտախոսն էլ ո՞ւր պիտի գնա: Կաշառք դու հաստատ չես վերցնի:

— Կվերցնի,— մտալլ ասաց Սմբատ Թումանյանը,— նա բոլոր հանցագործներին բաց կթողնի, անմեղներին կպատժի:

— Չափոք իմացիր,— Աշոտը, շգիտեմ ինչու, հանկարծ գունատվեց,— չափոք իմացիր, թե չէ...

— Իսկ ես քեզ մի խորհուրդ տամ,— լրջացավ նաև Սմբատը,— կաշառքիդ չափն իմացիր: Աշխատիր չափավոր վերցնելու այդպես երկար են մնում:

— Վերջ տվեք, տղաներ,— ավագ ջոկատավար Հասմիկ Սիմոնյանը փորձեց խաղաղեցնել արլորանալու պատրաստ դասընկերներին,— այսպիսի գեղեցիկ օր... Դուք անհարմար չե՞ք զգում...

— Ես ոչ մի տեղ էլ չեմ գնալու,— հանդիստ ասաց Տիգրան Մանուկյանը,— հոգնել եմ:

— Դու «իսկ մնացածների» մեջ ես...

— Հոգնել եմ:

— Հնարավոր լինե՞ր, ավարտե՞ինք ու անցնե՞ինք թոշակի:

Միծաղեցին: Լրջացան:

«...Իսկ մնացածները»: Սահակ վանունու թեթև, հենց այնպես ասած խոսքի մեջ, եթե հնարավոր լինե՞ր քայքայել այդ խոսքի միջուկը, տարրալուծել այդ խոսքի բուն իմաստը,

անդէն աչքն անգամ կհայտնաբերեր քաղցր մի թուլն, որ վտանգավոր է հատկապէս շնկավորված հողիներէ համար: Ուրեմն, տասը տարի շարունակ դպրոցի օդում խլրտացող նվիրական բառերը գունավոր փուշիկներ են եղել, կլանքի տարբեր և գեղեցիկ ճանապարհների մասին այդ օդը լցրած զրուցները հեքիաթ են եղել, խանդավառ շարադրութիւններէ թեմա, ուրեմն, պարզվում է, միայն մեկ ճանապարհ կա դպրոցի պատիվը ոսկեգօծելու, միայն մեկ... եթէ ճիշտ է Սահակ Վանունին: Ֆիզիկոս, գեներալ, զրոզ, ճարտարապետ՝ այդ ամենը, իհարկե, սքանչելի է: Այդեզործ, քարտաշ, հացթուխ, փոստատար, դերձակ՝ աշխարհն աշխարհ է ամենից առաջ սրանցով: Ո՞վ ասաց: Ոչ Վանունին: Շրջանավարտների անցյալ տարվա հավաքին Վանունին բավական երկար ու սրտառուչ ներկայացրեց դպրոցի սաներից մեկին, որ շրջսորհրդի գործկոմի բնակարանային բաժնի պետն էր և լուրջ-հանդիսավոր նստած էր նախագահութեան սեղանի առաջին կարգում, նույն պահին, մեկ ուրիշ սան՝ քարտաշ Սանասար Սարգսնը, կանգնած մնացել էր պատի տակ: Ոչ, ոչ, ամենեկին վատ մարդ չէր նաև բնակարանային բաժնի պետը, բայց աննշան մի մանրուք, չէ՞ որ նա ընդամենը տնօրինում է Սանասարի կառուցված բնակարանները: Հասկանում եք՝ մեկը կառուցում է, մյուսը՝ տնօրինում: Հնարավոր էր, որ Սանասար Սարգսնն էլ նստած լիներ նախագահութիւնում, այդպէս շատ է պատահում, բայց որ բնակարանային բաժնի պետը ոտքի վրա մնացած լինի պատի տակ. այդպէս երբեք չի պատահում: Որովհետև Սահակ Վանունու համար նա անուն, ազգանուն, հայրանուն, հեռախոսի համար և ուրիշ շատ բան ունի, իսկ մնացածները՝ այդեզործ, քարտաշ, հացթուխ, փոստատար, դերձակ...

- Ես գլուղատնտեսական, երևի:
- Ծնվել ես ասֆալտին և գլո՞ւղ...
- Ասֆալտի վրա էլ գլուղատնտեսի համար շատ տեղ կա: Տեղը պիտի ճարես:
- Եթէ ուրիշ բան չեղավ, կղվեմ ֆիզիկուլտուրայի ինստիտուտ:
- Հա, դու հարչուր մետր լավ ես վազում:
- Նախ տնտեսագիտական կփորձեմ:
- Բժշկական, թեպետ...
- Պատմական, հետո ինչ ուզեմ՝ կաշխատեմ:

— Բացի պատմաբանից:
— Կատակելով, լրջանալով, սրամտելով, աղմկելով՝ պատանիները վտակ-վտակ դուրս էին հոսում դպրոցի դռներից և նրանցից ոչ մեկը չէր մտածում ճեղքել Սահակ Վանունու «իսկ մնացածները» խոսքի միջուկը, ոչ մեկը չէր մտածում տարրալուծել այդ խոսքի բուն բաղադրութիւնը, որովհետև նրանցից ոչ մեկը իրեն չէր երևակայում «իսկ մնացածների» անանուն, անհասցե շարանի մեջ:

Տխուր այդ հանդեսից հետո Մամյանը խնդրեց, որ Վանունին մի բուպե լսի իրեն.
— Արմենի հրամանը մի ստորագրեք: Ես դա պահանջում եմ: Եվս երկու օր ժամանակ տվեք:
— Ստորագրել եմ:
— Ոչինչ — առաջին անգամ խայթեց Մամյանը:— Մարմարի վրա չի փորագրված ոչ հրամանը, ոչ ստորագրութիւնը:
Վանունին թունոտ նայեց իր առաջ կանգնած ուսուցչին. նա մոռացել էր առաջարկել, որ նստի, իսկ սա՛ մինչև շառաչարկես, չի նստի: Այդպես ավելի լավ է, թող մնա ոտքի վրա: Հանգիստ, փափուկ մարդ է թվում, բայց մեկ էլ տեսար խայթեց: Ինչպէս հիմա. սրա բառերը տեսեք՝ մարմարի վրա չես դրել ստորագրութիւնը:
— Դուք ավելի լավ է զրաղվեք դասարանով: Ամեն մեկս լավ կլինի մեր գործն անենք: Դուք իմ առաջ եք պատասխանատու, ես՝ մինիստրի: Իմ գլուխն էլ այնտեղ չեն շոյում:
— Կարելի է բացատրել նաև մինիստրին:
— Նախ պիտի կարողանաս մինիստրի մոտ ընկնել, հետո պիտի կարողանաս, որ նա քեզ լսի:
— ... Եթէ թույլ կտաք, ես գուցե փորձեմ տեսնել նրան, բացատրել:

Վանունին անկեղծ ծիծաղեց:
Մամյանը չէր կարող և չուզեց ասել, որ Ռուբեն Սաֆարյանը իր դասընկերն է, իրար հետ սովորել են ութ տարի: Ռուբենին տեսնելու նա ուրիշ պատճառ էլ ունի: Երեկ հանդիպեց Մանուկին, որ շինարար է, աշխատում է մինիստրութեան շինվարչութիւնում. «Երեխա ժամանակ քանդում էինք դպրոցը, հիմա շինում ենք», — կատակեց: Մանուկի գործերը լավ չեն, շինարարութեան գծով տեղակալը, Մամյանը չգիտեր, որ դա

Սոնա Միքայելյանի հորաքրոջ տղան է, վերջերս սկսել է հետա-
պնդել Մանուկին, իսկ Մանուկը չի կարողանում ընկնել Ռուբե-
նի մոտ, որ բացատրի: Ռուբենին վաղուց չի տեսել: Չէ, ան-
պայման կգնա Ռուբենի մոտ, մանավանդ մայրն էլ մի քանի
ամիս առաջ պատվեր տվեց: Կգնա, կխոսեն, կբացատրի Մա-
նուկի վիճակը: Կասի նաև Արմենի մասին:

— Փորձիր, — ի վերջո, ծիծաղը զսպելով, ասաց Վանու-
կին, — դու լավ շես ճանաչում Ռուբեն Սաֆարյանին:

«ՊԱՅԹՅՈՒՆ»

«Նստիր, վեր մի կենա: Նստիր: Ո՞ր արձանն է ինքը մոտենում:
Նրանց են մոտենում, այսինքն արձաններին: Կարևի է, չէ՞,
քեզ բարևել: Հո չե՞ս նեղանում, որ քեզ բարևում են: Երևում
է նոր քարտուղարուհիդ դեռ չի վարժեցված քո վարքուկարգին:
Պատկերացնո՞ւմ ես, անմիջապես, հենց ասացի հին ընկերոջ
եմ, միացրեց հեռախոսը: Հո չե՞ս նեղանում, որ հետո դու-ով
եմ խոսում, ինձ թվում է՝ կնեղանաս, եթե դուք ասեմ: Նա-
խորդ քարտուղարուհիդ, ինչպես մայրս կասեր, օձի կծածն էր
երևում՝ երբ էլ զանգեր, դու կամ խիստ զբաղված էիր, կամ
քո մոտ կարևոր խորհրդակցություն էր, կամ «մյուս» հեռա-
խոսով խոսում էիր վերևի հետ, կամ ընդունում էիր ընտրող-
ներին: Իսկ մնացած ժամանակ՝ դու «քեզ մոտ չէիր»: Լսիր,
դու հիմա երևի իսկապե՞ս քիչ ես լինում «քեզ մոտ», հը՞...
Կամ զուցե արդեն շես էլ ուզում ինքդ քեզ հետ լինել քո
այսօրվա «ես»-ի հետ, բայց ախր հո չե՞ս կարող ինքդ քեզ-
նից դատարկվել: Իսկ քո ներսում, ախր, ուրիշ շատ բան կա՝
ուզե՞ս, թե՛ չուզես: Հասկանում եմ, դու հիմա իրոք զբաղ-
ված մարդ ես, ես էլ ոչ քո ընտրողներից եմ, ոչ «վերևի»
հեռախոս, ես ընդամենը քո հազարավոր ուսուցիչներից մեկն
եմ... Գեմքդ մի խոժոռիր, կատակ եմ անում, հո չե՞ս նեղանում,
որ կատակ եմ անում: Ի՞նչ հարցով եմ եկել, ինչո՞վ կարող
ես ինձ օգնել: Ոչ մի հարցով, պարզապես եկել եմ, օգնու-
թյան խնդիր էլ չունեմ, իսկապես չունեմ, հանգիստ նայիր, մի
կնճռոտիր ճակատդ: Լսիր, մարդ, իսկ չի՞ կարող, որ, օրինակ,
դու օգնության կարիք ունենաս, ասենք, հենց իմ օգնության

կամ մեկ ուրիշի: Քժծիծաղ մի տուր: Միզարետ կարո՞ղ եմ
վերցնել, իմը մոռացա ընդունարանում: Լավ սիգարետ է:
Սխենք, մի քիչ նայենք իրար... Իսկ հիմա, իսկականից հարցրու,
թե ինչ կա-չկա, հարցրու, ամուսնացե՞լ եմ, թե՞ ոչ, հիշո՞ւմ
ես, չէ՞, որ ես ընտանիք չունեմ, որ ոչ մի աղջիկ այդպես
էլ ինձ շտիբեց: Հարցրու, էլի՞ հին տանն եմ ապրում: Ահա-
զին հարց կա, չէ՞, աշխարհում, որևէ հարց տուր, մի խնայիր:
Նա հիմա գնալու եմ, տակիդ ողնին հանրը, նստիր հանգիստ,
ընկերաբար ծպտա, ասն մեր հին, միամիտ բռտերից մեկ-
նումեկը... Կզարմանաս, բայց, երգվում եմ, ես ոչ մի ցան-
կություն չունեի քեզ մոտ գալու, մայրս հոգիս հանեց, թե
զնա: Հիշում ես, չէ՞, որ ես մայր ունեի: Մայրս, ուրեմն,
մի քանի ամիս առաջ ինչ-որ խառը երազ էր տեսել քո վրա
ու այդ երազից հետո հանգիստը կորցրել է, շորս թե հինգ
անգամ զանգահարել է, որ ձայնդ լսի, քարտուղարուհուդ
ձայնն է լսել, վերջին անգամ էլ այդ ձայնը բավական քաղաքա-
վարի զգուշացրել է, թե ընկեր Սաֆարյանի ընդունելություն օրը
ուրբաթն է, ժամը երկուսից հինգը, հարցրել էր՝ մայրս ուսու-
ցի՞չ է, թե՞ ծնող, զգուշացրել էր, որ հարկավոր է նախօրոք
ցուցակագրվել: Մայրս, դե միամիտ հավատացյալ կին, ասել
է՝ ի՞նչ Սաֆարյան, ես Ռուբենին եմ ուզում: Բոլորովին
զուլխ չի հանել հատկապես ցուցակագրվել բռնից: «Իմ տղա-
յի ընկերն է Ռուբենը, — ասել է, — ձայնն եմ ուզում լսել»: —
«Մայրիկ, — ասել է քարտուղարուհուդ ձայնը, պատկերացնո՞ւմ
ես, ասել է՞ մայրիկ, դրա համար էլ շնորհակալություն, —
մայրիկ, ախր ընկեր Սաֆարյանը սովորել է շորս, թե հինգ
դպրոցում, առնվազն մի երեք-չորս հազար մարդու հետ նույն
տարիներին, եթե այդ երեք-չորս հազարի մայրերն էլ ուզեևան
նրա ձայնը լսել... Հիմա ո՞վ չի ուզում ընկեր Սաֆարյանի ձայնը
լսել...»: Այդպես էլ ասել է և դրա մեջ, իհարկե, ահազին ճիշտ
բան կա, բայց ճիշտ ինձ համար և ոչ թե մորս: Մի խոսքով՝
մայրս ամիսներ առաջ ստիպեց-խնդրեց, որ քեզ տեսնեմ, իսկ
ես նրան չէի կարող խաբել, դրա համար էլ եկա, որ քեզ իսկա-
պես տեսնեմ: Մայրս շատ խառը երազ էր տեսել, ասաց, այ
տղա, ընկերդ երևի նեղության մեջ է... Մի ծիծաղիր... Գիտեմ,
դիտեմ՝ երկուս անց կեսին կարևոր խորհրդակցություն ունես,
ես քիչ հետո կգնամ: Լսիր, մայրս ստիպեց, որ սերկևիլի մու-
րաբա բերեմ քեզ, ահա, ընդունիր օրինական ապրանքդ. նա

դեռ հիշում է, որ դու այդ մուրաբան շատ ես սիրում, ինքն է կփել, իր ձեռքով...

Լսիր, ինչ անուշ բան է, չէ՞, որ կան մարդիկ, որ դեռ հիշում են, թե մենք ինչ մուրաբա ենք սիրել քսան տարի առաջ: Միծաղելի՞ է: Ի՞նչն է ծիծաղելի... Ներիր, աստժո սիրուն, ներիր, երբ որ ես գնամ, մուրաբան կարող ես տալ քարտուղարուհուդ, ընդմիջումներին թեյ են խմում, չէ՞, բայց ես գնամ՝ հետո: Ես հարկադրված էի վերցնել, մայրս շատ կնեղանար, եթե չվերցնեի... Ես հիմա մորս առաջ Քրիստոսի պես արդար եմ, մուրաբան հանդիսավոր բերել: Հանձնել եմ քեզ: Մորս խաբել դեռ չեմ սովորել: Ասում են խաբելը հիմա դատարկ բան է, բայց դեռ չեմ սովորել, ես դե հին դմբո եմ, կամ դող՝ ինչպես դու էիր կնքել ինձ դպրոցում: Գործե՞րս, ի՞նչ ասեմ, ամեն ինչ կարգին է, քո օրհնությունները աշխատում եմ նոր դպրոցում: Մովսես Խորենացու անվան դպրոցում, դու գիտես, երեսնաներին լեղու-դրականություն եմ սովորեցնում: Միծաղում են Տերյանի վրա, Պետրոս Գուրյանին «տարիս» են ասում, հայերի մեջ ոչ մի հիպի գրող չկա՞, ասում են: Լսիր, Տերյանի վրա հռչակում են, դա քեզ բոլորովին չի՞ մտահոգում... Ժամացույցը թող. ախր ես ժամանակ շատ ունեմ, կարելի է ասել, ես ժամանակի միլիոնատեր եմ, կարող եմ քեզ ժամանակ պարտք տալ: Առանց տոկոսի: Ինչքան ուզում ես: Չեմ էլ պահանջի, որ վերագարձենա, ես ժամանակ շատ ունեմ: Երեկ, նույն այս ժամին նվարդ Պարոնյանը լաց էր լինում մեր հին ուսուցչանոցում: Զանգահարեց, կանչեց ինձ, գնացի: Երկուսով էինք: Քեզ մի քանի օր առաջ նամակ էր գրել, թե ինչ հարցով, շատաց, դու էլ մակագրել էիր գործերի կառավարչիդ՝ նա էր ընդունել: Սառը, ապակե աչքերով մի մարդ է, քիչ առաջ տեսա, իսկույն հասկացա, որ հենց ինքն է: Ինձ թվաց, նա իր սեղանի հեռախոսներից մեկն է, ինձ թվաց նրա վրա կարելի է որևէ հեռախոսի համար հավաքել, բացի, իհարկե, շտապ օգնությունից: Ուրեմն, ահա ապակե այս մարդն էր ընդունել մեր հին ուսուցչուհուն, բաղաբավարի ասել, որ դու շատ զբաղված ես և, ցավոք, չես կարող ինքդ ընդունել... Լսիր, ասացի, չէ՞, իմ ժամանակից վերջուր, դրա հաշվին էլ կընդունես նաև քո հին ուսուցչուհուն: Ընդունիր հա՞, լսիր, տես ինչ է ասում, ախր ուսուցիչը շատ դժվարություններ է որևէ բան խնդրում իր հին աշակերտից: Ասե՛մ

իրեն, որ կընդունես, հը... Տեսնե՞նք... Ես, մեկ է, դեռ մի քիչ կնստեմ՝ որքան էլ նայես ժամացույցիդ: Ենթադրենք, թե հիմա էլ ինձ հետ ես խորհրդակցում: Դու որևէ մեկի հետ հիմա, իրոք, խորհրդակցո՞ւմ ես: Թե՞ հիմա ամենքը միայն քեզ հետ են խորհրդակցում: Իսկ Արմենի հոր թագմանն ինչու՞ չեկար: Երկու տարի առաջ երեկ կգայիր, հիմա՞ չեկար: Հիշո՞ւմ ես ուստա Պարթևին, մի անգամ հորդ փոխարեն դպրոց եկավ, հիշո՞ւմ ես, ես ու դու ընկեր Շուշանյանի կրկնակոշիկները մեխել էինք հատակին, հագավ թե չէ՞ շրթը՝ մի... Ուստա Պարթևը մեռավ: Չե՞ս իմացել: Հա, երեկ քեզ հետ չէր համաձայնեցրել իր մահը: Միայն է մեռել: Մի թթվիր, պատասխանիր ինձ մի ուրիշ սուր, կծու, թեկուզ կոպիտ խոսքով, ձեռ առ ինձ... Իսկ ուստա Պարթևին արքայավայել թագում արեցինք, մեր դասարանից բոլորը կային, ամբողջ դպրոցն էր հավաքվել: Ես տեղնուտեղը հորինեցի, որ դու՝ միխատրությունց գործերով Հնդկաստան, թե կաոս ես գնացել, բոլորն այնպես միանգամից ու այնպես անվերապահ հավատացին, որ ես էլ կասկածեցի. գուցե իրո՞ք դու քաղաքում չես: Բայց երկրորդ օրը Սուրենը քեզ տեսել էր թատրոնում, զանգահարեց ինձ, ես մի կերպ շարունակեցի-ծաղկեցրի սուտս, ասացի, որ դու նույն օրն ես եկել և օդանավագայանից ուղիղ գնացել ես թատրոն, աշխատանքդ է դա պահանջել: Մեր միամիտ Սուրենը նույնիսկ խղճաց քեզ. դա էլ մի կյանք չէ, թատրոն էլ գնում են իբրև աշխատանք: Գերեզմանատանը երկար նստեցինք, տխրեցինք: Մեր դասարանցի ամեն մեկի հոր մահով ես ավելի լրիվ եմ որբանում: Ուստա Պարթևը մեր դասարանի ամենավերջին հայրն էր, ուրեմն հիմա մենք լիակատար, ոտից գլուխ որբ ենք: Լսիր, պատահո՞ւմ է, որ դու հիմա տխրես: Ինչ-որ անծանոթ մի ժպիտ է գոյացել քո դեմքին՝ անստորագիր, չրալի, անհասցե ժպիտ: Լսիր, վերջին անգամ ե՞րբ ես տխրել: Ինձ թվում է, եթե հիմա ասեմ, որ մայրս երեկ մահացավ, դու նույն այդ քո ժպիտով կնայես ինձ. գու երեկ հիմա չես էլ լսում ասածներս, այնքան վարժվել ես, որ այստեղ միայն քեզ, քեզ լսեն: Մեծ զոհաբերություն է, չէ՞, եթե դու ես լսում: Մի խոժոռվիր: Ես եկել եմ քեզ տարօրինակ բաներ ասելու, հույս ունեմ՝ քարտուղարուհիդ այլևս հեռախոսը չի միացնի, և դու ստիպված չես լինի ասելու՝ լավ, արի՛: Ես ուրեմն, չեմ գնա, մինչև ամեն ինչ շատեմ. համարիր դա մե-

դադրյալի վերջին խոսք, որ դատարանում էլ ոչ ոք չի ընդհատում: Դու ինձ դուրս չես անի, չէ՞... Ծեր մարդ եմ, շատախոս, մերոնք բոլորը մի տեսակ ծերացել են, ասենք, ժամանակն է... Իսկ ինձ նախորդ դպրոցում ներկայացրել էին վաստակավոր ուսուցչի կոչման: Ստոր բան է, չէ՞, ամբողջ կյանքումս դասատուների հոգին հանել եմ, դաս խանգարել եմ հիմա... Ես, իհարկե, կարծում եմ, որ այդ կոչումը չեն տա, բայց եթե հանկարծ... Վաստակավոր: Եթե այդ առիթով հավաքվենք տղաներով, կգա՞ս... Յուցակը դու կազմիր, թե ում հրավիրեմ, կարող է պատահել մերոնցից մեկնումեկին չես ուզում տեսնել, ասա, մի՞ քաշվիր: Միայն թե գործերի կառավարիչիդ չհանձնարարես, որ այդ ցուցակը կազմի, վախենում եմ, թե նա ինձ էլ շմտցնի ցուցակի մեջ... Այ, դա քո իսկական ծիծաղն էր, լավ է, որ չես մոռացել... Մի կարգին հոճոա, ընդունարան չի հասնի ձայնդ, քարտուղարուհիդ էլ դեռ նորմալ մարդ է, ինձ շատ հարգանքով բարեկեց, ասաց, որ տղան մեր դպրոցում է սովորում: Երևի դրա՞ համար միացրեց հեռախոսը... Չէ, ի՞նչ եմ ասում, նա հեռախոսով երեսս հո չէ՞ր տեսնում, ես անուն-ազգանունս էլ չասացի, ասացի, պարզապես, որ հին ընկերդ եմ: Հավատաց: Պատկերացնո՞ւմ ես, անմիջապես հավատաց, տեղեկանք չպահանջեց, բնութագիր չպահանջեց, պարզապես հավատաց մարդու խոսքին: Մարդու: Խոսքին: Հավատաց: Երջանառությունից դուրս եկած բառեր են, չէ՞: Մի բան խնդրեմ, Ռուբեն. մորս զանգահարիր հենց հիմա, ուզո՞ւմ ես ես հավաքեմ հեռախոսի համարը: Ասա նրան, որ լավ ես, որ շատ հավանեցիր սերկելիի մուրաբան, հետո կտաս քարտուղարուհուդ կամ կթափես: Մի փափուկ, հին, լավ բառ ասա մորս, հը՞... Հետո՞ կզանգահարես: Կատակ արի, հիմար-հիմար դուրս եմ տալիս, զուխդ տանում, իսկ քո գլուխը հիմա շատ է հարկավոր Հայաստանի բոլոր դպրոցներին: Իմ գլուխն ի՞նչ, համարյա դատարկ է, լիքը միայն անցյալի տխուր-ուրախ գրնգոցով, ինչ-որ հուշեօժ հնոտիներով, զանազան սենտիմենտալ բաներով, բառերով... Իսկ եթե ուզում ես ճշմարիտն իմանալ, ես մեր Մանուկի համար եմ եկել: Լարվեցիր: Ես կուզենայի՞ կանաչելիր: Լսիր, նրան զրպարտել են, իսկ դու կանաչ թանաքով մակազրել ես տեղակալիդ վրա՝ ստուգել-զեկուցել: Լսիր, դու Մանուկին, ուրեմն, պիտի ուրիշների

միջոցով ստուգե՞ս: Կանաչելի՞ր՝ նա ինքը քեզ ամեն բան կասեր. և արածը, և շարածը: Նա քեզ իր ամենաստոր մտադրությունն անգամ կասեր, այն, որ մտքովն անցկացրել է, բայց չի արել: Իսկ դու արձանի պես կարդացել ես նրա նամակը, երևի միայն առաջին մի քանի տողը, և մակազրել կանաչ թանաքով: Լսիր, դու ինչո՞ւ ես վախեցել ասելու տեղակալիդ, որ Մանուկին ճանաչում ես, որ հավատում ես նրան, որ չես հավատում զրպարտագրին:

...Լսիր, Մանուկին վերջին անգամ ե՞րբ ես տեսել: Ես կիրակի օրը հանդիպեցի: Մի քիչ խմած էր, ինձ թվաց՝ օրորվում էր ոտքի վրա: Պարզապես բարեկեցի ու անցա, նա ինչ-որ մեկի հետ էր, շճանաչեցի՝ ով էր: Ես, ճիշտն ասած, ուզում էի մենակ լինել այդ երեկո, չէի ուզում, որ խոսեինք, որ նա պատմեր իր դառնությունները և, պարզ է, դժգոհեր քեզնից: Ես մի տեսակ փախա Մանուկից: Բայց քիչ հետո նորից հանդիպեցինք, այս անգամ նա մենակ էր: Ես անմիջապես ասացի, որ շատ վաղուց չեմ տեսել քեզ, նա երեսխաչի պես ժպտաց. «Դու՞ն էլ դիվանագետ դառար,— ասաց, հետո ձեռքերդ զարմանալի մի նախադասություն,— լսիր,— ասաց,— դու չե՞ս կարծում, որ հիմա ամենամեծ դիվանագիտությունը ճշմարտությունն ասելն է: Ախր, ոչ ոքի մտքով հիմա չի անցնում, թե կարող ես ասել նաև... ճշմարտությունը»: Ես ոչ մի բառ չգտա Մանուկին պատասխանելու, ես զետիկը մտա իմ թաքուն մտքերի համար, և մենք կարգին շարախոսեցինք քեզ: Հետո տխրեցինք քեզ համար, յոթ սարից այն կողմ մնացած մեր տխուր-ուրախ մանկություն համար... Մինչև հիմա ես քեզ երբեք չեմ պատմել, թե ինչպես զնացինք հորդ զագաղն առնելու: Մանուկը, Արմենը և ես:

Լսիր, դու դատարկ զագաղի մոտ երբեք նստե՞լ ես: Դա ավելի ճնշող է, քան եթե զագաղում հանգուցյալ կա: Ախր, երբ զագաղը դատարկ է, ներսում, ուրեմն, կարող էիր նաև ինքդ լինել... Մարդ ես, էլի, հաղար ու մի բան է մտքովդ անցնում: Մանուկը զագաղը դրել էր ծնկներին, որովհետև մեքենան անընդհատ ցնցվում էր: Քանի տարի է անցել, չէ՞, բայց չգիտեմ ինչու, ես միշտ նրան հիշում եմ հենց այդպես նստած: Լսիր, դու կարծում ես այն ժամանակ Մանուկը գիտե՞ր, թե դու մի օր իր պետն ես դառնալու, դրա՞ համար էր անում, լսիր, դու արդեն սկսել ես հավատալ միայն կնքած-ստորագրած թղթե-

րին, դրա համար մարդկանց աչքերին չես նայում, աչքերի մեջ ստորագրութուն չկա, կնիք չկա: Ներքի: Իսկապես, ներքի: Ախ, Ռուբեն, Ռուբեն, հիշո՞ւմ ես, ինչպես գիշերով կարգացիրք «Մանոն Լեսկոն»: Ինչ սքանչելի գիշեր էր, հիշո՞ւմ ես... Ճակատիդ կնճիռներ են երևացել, առաջ չկային, լսիր, դու կարգին ծերացել ես, աչքերից մեջ թանձր հոգս է, դու անընդհատ մատներդ թաքցնում ես սեղանի տակ, հին սովորութունդ է, չես մոռացել, երբ դու զսպում էիր քեզ, մատներդ թեթևակի դողում էին: Դու հիմա ավելի ես զսպում քեզ, երևի մատներդ ավելի են դողում: Լսիր, վեր կաց, հետաձգիր քո այդ կարևոր խորհրդակցությունը, դուրս գանք փողոց, հենց փողոցում, մայթին կանգնած մի տեղ գարեջուր խմենք, հետո գնանք տեսնենք մեր հին ուսուցչուհուն, հետո գնանք մորս մոտ, նա, ախր, անհանգիստ է քեզ համար, երազ է տեսել և մազաշափ գաղափար չունի քո պաշտոնի մասին: Նրա համար ամենաբարձր պաշտոնն իր տղայի ընկերը լինելն է: Լսիր, մի քանի ժամով երեխա դառնանք, ծիծաղիր ինձ վրա, ստորացրու, անեկդոտ պատմիր: Լսիր, այդ էլ ասեմ՝ Մանուկը ներքևում է, նա շատ է ուզում իմանաս, որ չի նեղացել, նա մտածում է, որ դու ինչ որ արել ես, ստիպված ես արել և հիմա ինքը ես տառապում դրա համար: Լսիր, գնանք, խաբենք Մանուկին, նա կուրախանա, ինքը քեզ կհանգստացնի, կմխիթարի: Լսիր, չորս՝ օր առաջ, ախր, Մանուկը երեխա ունեցավ: Աղջիկ, էլի աղջիկ: Լսիր, վեր կաց գնանք, գտնենք մեր դասարանից ում կարող ենք, նստենք մի խուլ, անմարդաբնակ տեղ, շատախոսենք, ուրախանանք կամ տխրենք, մեկ է: Հին մտերիմները երևի նրա համար են նաև հարկավոր, որ մեզ վերադարձնում են անցյալի մեր պարզ վիճակներին, երբ մենք դեռ անուն չունեինք, տարբերություններ չունեինք, երբ նույնն էր մեր վիշտն էլ, ուրախությունն էլ: Չե՞ս կարող գալ, առանց այն էլ բավական ժամանակ խլիցի: Դե լավ, լավ: Լավ, ասում եմ... Իսկ մորս հանկարծ չզանգահարես, նա փետրվարի 21-ին մահացավ, իսկապես մահացավ, չզանգահարես: Իսկ սերկևիլի մուրաբան իրոք խնդրել էր, որ քեզ բերեմ: Մահից մի քանի շաբաթ առաջ նա իրոք քո վրա երազ էր տեսել: Անհանգիստ էր: Հիշում ես, որ մեկ ամիս առաջ Մանուկը քեզ զանգահարել էր, դու ասել էիր, թե ժամանակ չունես խոսելու, ասել էիր, որ տեղա-

կայիդ դիմի: Իսկ նա զանգահարել էր հայտնելու, որ մայրս մեռավ... Ես գնամ»:

— Կներեք, բայց ընկեր Սաֆարյանը չի կարող ձեզ ընդունել, ընկեր Մամյան...:

Քարտուղարուհին տարեց կին էր, բայց կարմրել էր երեխայի պես: Երկու ժամ շարունակ Մամյանը սպասում էր ընդունարանում, բայց...:

— Կարևոր գործով նրան կանչեցին: Մյուս դռնով գնաց ննդրեց, որ երկուշաբթի օրը զանգահարեք, ես կմիացնեմ:

Մամյանը փողոց դուրս եկավ՝ ներսում լիքը բռներ, որ չկարողացավ ասել իր հին ընկերոջը, իսկ կաշվե պաշտոնակի մեջ սերկևիլի մուրաբան էր, որ մայրն ուղարկել էր Ռուբենի համար:

ՀԱՆՅԱՆՔ ԵՎ ՊԱՏԻԺ

Դասարանը շարագրություն էր գրում. Եղիշե Չարենցի «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը: Մամյանին գարձյալ շտապ կանչեցին ուսուցչանոց, նա դուրս եկավ:

— Մարդ չգիտի որտեղից արտագրի,— հառաչեց Աշոտ Քանքանյանը,— դասագրքում չկա այս բանաստեղծության մասին, որտեղից գտավ: Իսկապես որ՝ մահվան տեսիլ:

— Ցնցող բանաստեղծություն է— ասաց Վահանը,— ես չէի կարգացել:

Աշոտը վեր կացավ, մոտեցավ ուսուցչի սեղանին, որի վրա դրված էր Մամյանի թղթապանակը:

— Իր մոտ ինչ-որ բան երևի լինի,— փնթփնթաց նա,— վերցնեմ-արտագրեմ: Այ թե կզարմանա,— և նա սկսեց քրքրել թղթապանակը,— օհո, նամակ,— կարգաց մի տող,— ժողովուրդ, սենսացիա, Մամյանը սիրահարված է, կարգա՞մ...:

Եվ մինչ դասարանը ուշքի կգար, նա սկսեց.

«Սիրելիս, մենք ամեն անգամ խոսում ենք ուրիշ բաներից, և ես չեմ կարողանում ասել քեզ գլխավորը: Իմ տարիքի մարդու համար երևի զժվար է սիրո խոստովանություն գրել...»:

— Ստոր անասուն,— տեղից գոռաց Վահանը,— տեղը դիր նամակը:

— Ինչո՞ւ,— Աշոտը վառվում էր հետաքրքրությունից,—

կարող ես կռնկել... սկանչներդ: «Սիրելիս, այս նամակը գուցե երբեք չհամարձակվեմ քո ձեռքը տալ...»:

Վահանը և էլի մի քանիսը վեր թռան տեղից: Հաջորդ վայրկյանին թղթերը Վահանի ձեռքին էին:

— Սա ուրիշ ձեռագիր է, — ասաց Սմբատը, հատակից վերցնելով մի թուղթ, որ Վահանը վայր գցեց. հետաքրքրասիրությունը հաղթեց, և նա կարդաց մի քանի տող: Կարդաց, մոայլվեց և տվեց Վահանին, — նայիր:

Վահանը վերցրեց: Կարդաց և հանկարծ գունատվեց: Հետո գարձավ դասարանին:

— Մի քանի րոպեով քոյորդ դուրս եկեք: Սմբատ, Տիգրան, Մեթ — դուք մնացեք: Գու էլ՝ Աշոտ... — հետո ատամների արանքից նետեց, — Աշոտ ճշմարտախոս...

Դասարանը հնազանդ դուրս եկավ:

— Եթե Մամյանը դա, գրաղեցրեք... Աղաչում եմ:

Տղաները, աղջիկները շփոթված դուրս եկան միջանցք. ի՞նչ կարող էր լինել, ինչո՞ւ տղաները մնացին: Դասարանից ինչ-որ աղմուկ լսվեց, և Լուսիկը փորձեց բացել դուռը, մյուս կողմից փակ էր:

... Հինգ-տասը րոպե անց՝ լայն բացված դռան հետ, աշակերտների զարմացած հայացքների դեմ բացվեց տարօրինակ մի տեսարան: Գրատախտակի մոտ գրված աթոռին, գոտիներով կապկված, գլխահակ նստել էր Աշոտ Քանթանյանը, տղաները լուռ, սփրթնած կանգնել էին նրա գլխավերևում, ասես պատվո պահակ էին՝ հանգուցյալի դագաղի մոտ: Գրատախտակին կավիճով գրված էր:

«Աշոտ Քանթանյանը մատնել է իր ընկերներին: Այդպես է սկսվում նաև դավաճանությունը Հայրենիքին»:

Այդ մակագրության տակ զնգասեղով ամրացված էր Սահակ Վանունու անունով գրված անստորագիր նամակը:

Դասարանը լուռ նստեց:

Սանր, անողորմ էր պատանիների լուռությունը: Եվ այդ լուռության մեջ էլ անսպասելիորեն դասարան մտավ Մամյանը: Նա նայեց կապկպված Աշոտին, նայեց դասարանին, կարդաց գրատախտակին գրվածը և անշարժացավ դռների մոտ:

— Ես եմ արել, — ասաց Վահանը, — կարող եք պատժել՝ ինչպես ուզում եք:

Մյուս տղաներն էլ ոտքի կանգնեցին.

— Միասին ենք արել:

Մամյանը մտախոհ զնաց-եկավ դասասենյակում, հետո, անսպասելիորեն, գրպանից հանեց ծխախոտի տուփը, վառեց, և եց ծխել:

— Ես կասկածում էի, որ Աշոտ Քանթանյանն է գրել, — կիսաձայն ասաց նա, — դա ստոր արարք է և, իրոք, այդպես կարող է սկսվել նաև դավաճանությունը Հայրենիքին... Ես նույնպես համոզվեցի, երբ համեմատեցի ձեռագրերը:

— Գիտեիք և մեզ հեքիաթներ՞ էիք պատմում, — Սմբատն էր՝ կծու, կովարար:

— Հեքիաթներ էլի եմ պատմելու, — Մամյանը խոսում էր փափուկ, բայց դառնացած, — Վահան, քանզեք գոտիները, ջրնջեք՝ ինչ ոչ գրել եք: Երբեմն, ճշմարտությունն էլ հարկավոր է ջնջել:

Վահանը մոտեցավ, հանգիստ, բայց զանգաղ, տառ-տառ՝ սկսեց ջնջել իր գրած նախադասությունը: Հետո նույնպես զանգաղ արձակեց գոտիները: Նրա աչքերում ծանր թախիժ կար, Մամյանը շարողացավ դիմանալ պատանու հայացքին:

— Վերջում նստիր, Աշոտ:

— Ես կրողոքեմ, — փնթփնթաց Աշոտը, — կինչի դատաստան՞ եք տեսնում: Սա Ամերիկա չէ, ես կրողոքեմ, ես ճշմարտությունն եմ գրել...

Մամյանը կարծես խոսում էր ինքն իրեն:

— Արմենը երևի խելոք տղա է, «անստորագիր բառի մեջ», ասաց նա ինձ, — ստորն է արմատը»: Արմենը ճիշտ ասաց, — հետո գարձավ Աշոտին, — շարագրության մեջ դու էիր գրել, որ մինիստր ես ուզում դառնալ կամ շրջկոմի առաջին քարտուղար: — Հարց չտվեց: — Այո, դու էիր գրել... Հայրդ ի՞նչ գործի է, որտե՞ղ...

— Շրջկոմում, — մեքենաբար պատասխանեց Աշոտը, — հայրս էլ կրողոքի:

— Իբրև ի՞նչ...

— Բաժնի վարիչը տեղակալ, — դարձյալ մեքենայի պես պատասխանեց Աշոտը:

— Շրջկոմում երկա՞ր ժամանակ է, որ աշխատում է:

— Տասներկու տարի:

— Եվ տասներկու տարի՞ տեղակալ...:

— Արովհեան աղնիվ մարդ է:

— ... Եվ, երևի, տասներկու տարի է ձեր տանը պատմում է, թե ինչ արտոնություններ ունի առաջին քարտուղարը:

— Հորս հետ գործ շունեք,— հիստերիկ ճշաց Աշոտը:

Մամյանը նամակը կրկին դրեց թղթապանակի մեջ, հետո, մի տեսակ մեքենաբար, աչքի անցկացրեց թղթերը.

— Այստեղ ուրիշ թղթեր էլ կան, հույս ունեմ, չեք կարգացել...

— Չենք կարգացել,— ասաց Աշոտը:

— Չենք կարգացել,— մոռալ կրկնեց դասարանը:

— Շարունակեք գրել «Մահվան տեսիլի» մասին,— ասաց Մամյանը,— երևի դասամիջոցն էլ կօգտագործենք:

Ո՞ւմ էր նամակ գրել իրենց ուսուցիչը,— մտածեց Վահանը, մտածեցին բոլորը, ո՞ւմ: Վահան Մամյանը, կախարդական մի ընկերում, դարձավ նրանց բախտակիցը, նրանց դասարանցի, նրանց սիրելին: Ինչպե՞ս կատարվեց դա, ինչպե՞ս...

— Եվ մի խնդրանք,— Մամյանը կարողացավ նայել բոլորին,— կարողանանք մոռանալ Աշոտի արածը, թող նա ինքն իրեն պատժի, եթե կարող է, եթե ուժ գտնի իր մեջ:— Հետո նորից նայեց բոլորին, ժպտաց,— Ֆրանսիացի սքանչելի մի տղա կար՝ Անտուան դը Սենտ-էքզյուպերի— օղաչու էր և գրող: Նա խորունկ բառեր ունի, երևի լավ չճիշեմ: Տաճարը քարերից է շարված, ասում էր նա, բայց տաճարը իրենով մի տեսակ աղնվացնում է քարերը: Քարերը դառնում են տաճարի քարեր:— Լոնց, նորից կրկնեց,— տաճարի քարեր: Այդպես է և ընկերությունը, որը պետք է գտնել մի ավելի մեծ բանի մեջ, քան դուք ինքներդ եք: Ընկեր, բարեկամ կարելի է լինել ինչ-որ մեծ, կարևոր բանում, չի կարելի հենց այնպես... Կենեքք, ես նորից հեքիաթ եմ պատմում...

«Արմենը,— հանկարծ կայծակի պես ճայթեց Վահանի ուղեղում,— չէ՞ որ նրա համար սվելի կարևոր բան է որոշվում: Իսկ ես նրան մենակ եմ թողել, ես նեղացել եմ, խոռովել նրանից»: Նա մտածեց, որ հենց այս պահին հարկավոր է վեր կենալ, գտնել նրան թեկուզ գետնի տակից, թեկուզ նորից կովեն, հայհոյեն, ծեծկվեն:

— Ես ուզում եմ դուրս գնալ,— Վահանը դիմեց Մամյանին,— շարագրությունը տանը կավարտեմ, կբերեմ վաղը:

— Գնա,— հանդիստ ասաց Մամյանը,— եթե այդքան շտապ է, դնա Վահան:

Վահանը պարզապես վազելով դուրս եկավ դասարանից:

— Դուք ինձ սխալ հասկացաք,— կմկմաց Սմբատը:

— Ճիշտ հասկացա,— ժպտաց Մամյանը:— Ուսուցիչն էլ դասերի կարիք ունի:

«Օ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ԴԱՌՆ ՈՒ ԱՆՈՒՇ»

Մարին Մամյանի զանգին պատասխանեց, որ անհնար է հանդիպել. «Ես ցերեկն աշխատում եմ, երեկոյան՝ դպրոց: Ավելի լավ լինել չէր կարող»: Մամյանը շփոթվեց. տասնյոթ տարեկան աղջկա ստանությունը խոցեց նրան. «Շարաթ կամ կիրակի նորից կզանգահարեմ, որտե՞ղ ես աշխատում»: «Խմբագրությունում: Փոխարինում եմ մեքենագրուհուն»: «Ուրեմն կզանգահարեմ»: «Ես աշխատում եմ նաև կիրակի օրը»: «Ո՞ր խմբագրությունում»: Ասաց: «Ինչո՞ւ ասացի,— ու շարտեց խոսափողը,— չլինեք աշխարհում Մովսես հորենացու դպրոց»:

Արմենը ձեռք շտվեց մոտ գրած ուտելիքին:

Քույրը՝ Նարինեն, նոր ջինս էր հագել ու կոտրատվում էր հայելու առաջ. «Իսկական «Լևի» է՛ր Արմեն, մորաքույրն է ուղարկել: Նախանձից մեռնում ես, գիտեմ»: Արմենը պոկեց բազմոցին: Քիչ հետո հայրն էլ կգա, հարցեր կտան, կսկսվի Ինչպե՞ս պիտի ազրի այս բնավորությամբ, ամեն ինչ, գունավոր կինոյի նման, նկարվում է դեմքին: Ինչպես բացատրի, որ հեռացրել են դպրոցից: Կուրախանան: Կշարախնդան: Սահակ Վանունու թիկունքին կարելի է ցուցատախտակ կպցնել «Ավերակ: Պահպանվում է պետության կողմից»: Ո՞վ գրած կլինի նամակը, ո՞վ: Հեռախոսի չէր պատասխանում: Երեք օր է փախչում է տղաներից: Տնեցիներն էլ ինչ սիրով են հենց դռնից ճանապարհում տղաներին. «Տանը չէ»: Ուրեմն, մորաքույրը նորից ծանրոց է ուշարկել: Տեսնես Ֆլոմաստեր ուղարկել է: Խնդրել էր:

— Հայրդ եկավ, վեր կաց,— սենյակ մտնելով՝ ձայն տվեց մայրը:

Չկամ, դժգոհ վեր կացավ, նստեց հեռուստացույցի առաջ, լուրեր էին հաղորդում:

— Ինձ հեռացրել են դպրոցից, նարինե:

Քույրը տաղնապով մոտեցավ:

— Գիտե՞ն:

— Մեր դպրոցում ոչ ոք ոչինչ չգիտի: Բացի Վահանից...

— Պատմիր:

Արմենը պատմեց: Հարկավոր էր, ի վերջո, մեկնում եկն իմանար, թե ինչ է կատարվել: Ինչպե՞ս մերկացավ Մարին: Ինքը կատակում էր, խաղ էր, որի ելքի վրա վստահ էր: Եվ հանկարծ՝ Մարին հանվեց: Վահանը սիրում է նրան: Արմենը դա գիտի, ոչ միայն ինքը գիտի: Գիտի նաև Մարին: Հանվեց, քանի՞ վայրկյան պարեց: Ախ, այդ Սոնա Միքայելյանը: Ոչ, ոչ, լավ էր, որ նա շուտ վրա հասավ, Վահանը իր ամենալավ ընկերն էր, կովեցին: Մարին տարօրինակ էր, նա տենդի մեջ էր ասես, զառանցում էր, խելագարվել էր:

— Որ ասում էի,— նարինեն անջատեց հեռուստացույցը, դուռը փակեց,— մայրիկ, մեզ լիանդարեք, խոսում ենք:— Որ ասում էի. դա էլ բո Մարին: Ես էլ աղջիկ եմ, կներես, բայց ամեն տեղ նույնն է, համոզվեցի՞ր...

— Նույնը չէ: Դու չես ճանաչում Մարին: Ասենք, ես էլ չեմ ճանաչում:

— Հիմա նոր սերունդը ամեն տեղ նույնն է՝ Ավստրալիայում, թե Հայաստանում: Ուզեցել է դուր գալ ձեզ, ով գիտի ի՞նչ կա մտքում: Քթիր, Արմեն:

— Ուրեմն դու կարող ես թողնել Հայաստանը, գնալ:

— Հայաստանն ամեն մեկիս մեջն է: Գիտեմ, որ կկարոտեմ: Ինչ կա որ, դրսի հայերը հայ չե՞ն:

— Ձզվում եմ քեզնից, նարինե:

— Իսկ բո Մարիի՞ց: Չե՞ս զզվում:

— Ձզվում եմ ամեն ինչից:

— Ավստրալիա: Պատկերացնո՞ւմ ես, Արմեն, խաղաղ օվկիանոս, Սիդնեյ: Գիտես, ինչ հարուստ երկիր է, տարին տասներկու ամիս լողացիր, սևացիր: Ուզո՞ւմ ես, չի՞նս տամ քեզ:

Էաց լինելու չափ տխուր՝ Արմենը նայեց քրոջը, որին շատ էր սիրում: Հեռացրին, հանգիստ հեռացրին: Մի կապ էլ կտրվեց՝ թանկ ու մաքուր մի կապ: Քջած, երևանում երկու հարյուր ուրիշ դպրոց կա: Մարին դեռ հանելուկ է, պիտի

պարզել: Բայց նախ՝ պիտի պարզել, թե ո՞վ է գրել նամակը, կապանի նրան՝ գնալուց առաջ: Եվ բանտ կընկնի, անմիջապես ծնվեց հաջորդ նախագասությունը, ուրեմն, լի գնալ Դառը մխիթարություն:

— Գնանք կինո,— ասաց նարինեն,— ֆրանսիական նկար է: Կցրվես: Հայրիկին չե՞ս ուզում ասել:

— Չգիտեմ:

— Գնա՞նք կինո:

— Ուզում եմ մտածել: Ես պիտի տեսնեմ Մարին:

Հեռախոսը զնգաց:

— Վահանը,— նարինեն հարցական նայեց եղբորը,— նարինեն է, Վահան, բարև: Արմենը, Արմենը քնած է, վատ էր զգում: Գլխացավ ունի: Ուզում ես, որ հանդիպե՞ք: Կզարթնի, կասեմ:

Նարինեն դրեց խոսափողը:

— Ինչո՞ւ ես խուսափում նրանից:

— Բոլորից եմ խուսափում, իսկ Վահանի հետ կովել ենք: Հիմա մենք համարյա թշնամիներ ենք:

Նարինեն տաղնապով նայեց եղբորը: Նայեց ավագ քրոջ աչքերով, հանկարծ հասկացավ, որ ինքը երեք տարով մեծ է, որ Արմենը, վերջին հաշվով, դեռ պատանի է, մեծ երեխա:

Նորից զանգ:

— Ո՞վ, Մարի՞ն:

Արմենը վեր թռավ տեղից:

— Մարի՞:

— Մենք պետք է հանդիպենք, Արմեն: Այն նամակը Աշոտ Ճշմարտախոսն է գրել: Դասարանը դատել է նրան: Մամյանն ասել է՝ ճիշտ եք արել:

— Քեզ ո՞վ ասաց:

— Վահանը: Նա որոնում է քեզ:

— Ես ուզում եմ խոսել քեզ հետ, Մարի:

— Արի դպրոց: Դասերը ժամը տասին են վերջանում: Շահումյան դպրոցի շենքում ենք: Դռների մոտ սպասիր, եթե ուզում ես:

— Ասում ես՝ Աշոտն է գրել: Ես կսպանեմ նրան:

— Արդեն սպանել են, եթե, իհարկե, նա մարդ լիներ, կհասկանար...

— Չգիտեմ: Կգամ, տասին կգամ:

Արմենը հանկարծ մտաբերեց, որ Վանունու կարինետում միայն Աշոտն էր, որ ոչինչ չասաց, ոչ ժխտեց, ոչ հաստատեց: Անասուն:

— Ես գնում եմ, Նարինե:

— Դուք տասին ժամադրվեցիր:

— Ուզում եմ քարշ գալ փողոցներով: Ուզում եմ բոլոր փողոցները մեջս պահել՝ քար առ քար: Այնտեղ կհարցնեն, կպատմեմ: Գիտեմ, որ կհարցնեն:

Չէ, կոտրվում է եղբայրս, մտածեց Նարինեն, երևի կգնանք: Ուրախությամբ մտածեց:

ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱՏԱԽՏԱԿԻՆ

Գրատախտակին ինչ-որ բան էր գրած: Դանիելյանը սկզբում ուշադիր չէր, հետո հանկարծ կարգաց. «Այդ կավից նախ գուցե մի սիրտ սարքեք ձեզ համար, ուսուցիչ»: Կարծես շանթահար եղավ: Հիշեց նախորդ ժամի իր բարկությունը, գազազած էր, ատամների արանքից նետեց. «Դուք դեռ կավ եք, ես ձեզնից ինչ ուզեմ, կսարքեմ»: Դասամիջոցին ուրեմն պատասխան են մտածել:

— Զնչե՞մ...

Ո՞վ ասաց: Աղջկա ձայն էր, Դանիելյանը շտետավ, թե ով էր: Նորից կարգաց, կավիճով գրված բառերը ասեղների պես խրվեցին նրա էություն մեջ: Կարծես մեկը՝ դաժան մի ձեռք, վիրահատեց իրեն՝ առանց թմրեցնելու: Դասարանը սսկվել էր. իսկ և իսկ՝ վիրահատության պահի լույթուն: Մամյանի դաստիարակությունը բերք է տալիս. մտածել են սովորում: Փոխանակ դիտություն սովորեն: Բայց ինչո՞ւ չի կարողանում գոռալ, չի ուզում պարզել, թե ում ձեռագիրն է: Ինչո՞ւ է փլվել աթոռին, կարծես իր զգեստների մեջ մարդ չկա:

— Գնացեք տուն, — ամեն ինչ արեց, ոչ ձայնը չզողաւ: — Գնացեք տուն, ազատ եք:

Ամենավերջում դուրս եկավ Աշոտ Քանքանյանը: Ինչ-որ բա՞ն էր ուզում ասել:

— Գնա, Աշոտ:

Մնաց մենակ՝ դատարկված դասարանի ամայություն մեջ: «Նախ և առաջ սիրտ սարքեք ձեզ համար, ուսուցիչ»: Ուսուցիչ... չեն մոռացել այդ էլ գրել. ստահակներ, խելագարներ: Բայց այդ բառը հանկարծ ինչ-որ փափուկ զոզ հաղորդեց նրա

սրտին: Այսպիսի հարված նա չէր ստացել՝ իր աշխատանքի բոլոր քսանվեց տարիներին: Հավասարում, ամեն մեկը հավասարում է տասն անհայտով: Ամեն մեկն ուրիշ հավասարում է և ամեն մեկի անհայտներն են ուրիշ: Իսկ տանը՝ տղան — լիակատար մի ձրիակեր և լավ, առողջ ստամոքսով: «Կուշտ մարմիննե՞ր դաստիարակներ, — լսեց Մամյանի ձայնը, — շատ-շատ՝ խելոք մարմիններ, որ վաղը կարողանան մեքենա ղեկավարել, մեքենա արտադրել: Ա՞յս է մեր պարտքը, և վե՞րջ»: Ինչ անել, ինչպե՞ս պահպանել ուսուցչի անարգված իր արժանապատվությունը: Ծնթաղրենք, թե պարզեց ով է գրել: Պարզ է, կավիճը գրատախտակին տարել-բերել է մեկը: Քսանութից մեկը: Բայց ոչ ոք նրա ձեռքը չի բռնել, ոչ ոք չի ջնջել հետո: Նա պարզ-պարզ պատկերացրեց հավաքական մի ձեռք, որ գրատախտակի սև մարմարին փորագրում էր այդ բառերը: Արդեն երեք տարի գերագույն բարեխղճությամբ սրանց սովորեցնում է հանրահաշիվ, երկրաչափություն, եռանկյունաչափություն: Դարը փոխվել է, ուղեղն է դարձել առաջին ջութակը, գիրիժորը, մարշալը: «Ես ձեզ ասում եմ՝ կգա ոգու սով»: Մամյանն իսահակյանի այդ բանաստեղծությունը անգիր էր հանձնարարել: Վանունին մի ժամ խոսեց այդ մասին մանկիսորհրդում. ծրագրում չկա, ասաց, ծրագիրը մեզնից ավելի: Խելոք մարդիկ են կազմում, հոռետեսական բաներ եք սովորեցնում երեխաներին: Մամյանը շպաշտպանվեց. «Մրազրի բոլոր գործերը ես անցել եմ»: Հենց իր սիրատուն որդին այդ ոգու սովի արտահայտությունը չէ՞: «Հարյուր ռուբլու համար ես չեմ աշխատի, — ասաց, — դա մի շաքաթվա փող է: Ես իմ ուղեղը բավական թանկ եմ գնահատում»: Իսկ ինքը՝ Մարտին Դանիելյանը, միայն քսան տարվա աշխատանքից հետո է, որ երկու հարյուր ռուբլի է ստանում: Ինչ էժան ուղեղ ունի, համարյա ձրի, կարելի է վաճառել իջեցրած գներով ապրանքների խանութում:

— Ընկեր Դանիելյան...

Կիսաբաց դռան արանքից նա տեսավ Աշոտ Քանքանյանի դեմքը. քսանութից մեկը:

— Դուրս կորիր, — հանկարծ ճչաց նա՝ անզորությունից, ցավից, վիրավորանքից: — Երեսը շտեմենեմ:

Միջանցքում արձագանք տվեց իր աշակերտի վախեցած ոտնաձայնը: Քսանութից մեկի ոտնաձայնը:

— Եվ դուք, մանկավարժ լինելով, հակահարված չեք տվել Լինչի դատաստանի հեղինակներին: Ո՞ր երկրում ենք ապրում...

Աշոտի հայրը՝ Խաչիկ Քանքանյանը, Մամյանին ուղիղ քառասունհինգ բողոք սպասեցնել ավելի շրջկոմի միջանցքում: Մամյանը լարված էր ու անհանգիստ: Վերջին օրերին նա ջղագրգիռ էր դարձել, գիշերները համարյա չէր քնում:

— Մինչև այդ ո՞ր դպրոցում եք աշխատել:

Խաչիկ Քանքանյանը իր որդու ուսուցչին կարծես հարցաքննում էր: Նրա լավ սափրված դեմքը հենց հիմա կարելի էր ձվաձև շրջանակի մեջ դնել և կախել պատից. նայողները կասեին՝ բարի, խելոք, ինքնավստահ մարդ է, գործի մարդ:

— Ձեր շրջանում է այդ դպրոցը: Գիրեկտորի հետ շտապ-վեց իմ աշխատանքը:

— Կհետաքրքրվենք: Կստուգենք: Կոմունիստ եք:

— Այո, այսինքն, ոչ:— Եվ հանկարծ ծնվեց հիմարագույն մի հարց:— Իսկ դո՞ւք...

Խելագար է, մտածեց Քանքանյանը կամ՝ ամբարտավան: Գուցե ծաղրո՞ւմ է:

— Կներեք, — ասաց Մամյանը, — ինչ-որ սխալ դուրս եկավ. ինչպե՞ս կարող եք կոմունիստ չլինել, այսինքն, կուսակցության անդամ: Բայց կոմունիստ կարող են լինել նաև նրանք, որ կուսակցության անդամ չեն: Ձե՞ք գտնում:

Խելագար է, եզրակացրեց Քանքանյանը:

— Ձեզ հետ երևի ուրիշ լեզվով պիտի խոսել:

— Ո՞ր: Ես գիտեմ նաև ռուսերեն: Մի քիչ՝ ֆրանսերեն:

— Կուսակցական լեզվով, — կտրեց Քանքանյանը: — Ես այդ լեզուն գիտեմ: Հասկացա՞ք:

— Ես կարո՞ղ եմ գնալ:

— Կգնաք, երբ ձեզ կասեն:

— Ովքե՞ր... կասեն:

— Ձեզ ո՞վ է կանչել, ընկեր Մամյան:

— Դուք իմ աշակերտի հայրն եք: Դուք ինքներդ պիտի գայիք դպրոց:

— Դեմագոգիա՞: Դրա բուժումն էլ ունենք:

— Դեմագոգիա հունարեն բառ է: Նշանակում է...

— Մենք ավելի լավ գիտենք, թե ինչ է նշանակում:

— Գիտեք, թե ուսական թագավորները ինչպես էին խոսում և գրում. մենք՝ նիկոլայ երկրորդս...

— Ա՛խ, — անկեղծ հառաչեց Քանքանյանը, — դուք պետք է կոմունիստ լինեիք, որ իմանայի...

— Ո՞վ... կոմունիստ լինեք...

Մամյանը վեր կացավ, մտածելով, որ կհասնի դպրոց, գիմում կտա: Գուցե թարգմանությունը զբաղվի... Բանակում, ինչո՞ւ հանկարծ հիշեց, մի շահել լեյտենանտ ունեին, նա 4-րդ դասարանի կրթություն ուներ, դասակում կային համալսարան ավարտած տղաներ: Երբ մեկնումեկը զանցանք էր թույլ տալիս, լեյտենանտը կանչում էր, վառում էր ծխախոտը ու երկար զրուցում: Ծխախոտի մոխիրը նա թափ չէր տալիս, ծխում էր մինչև զլանակի վերջը և ստացվում էր մոխիրից զլանակ. ինչպես է, որ չէր թափվում: Զարմանալի մարդ էր. «Սկզբում, ուրեմն, նախնադարյան համայնական հասարակարգն էր, ձի՞շտ է, հետո»: «Հետո՝ ստրկատիրական»: «Ճիշտ է, հետո ֆեոդալական, կապիտալիստական, իսկ հիմա՞... Հիմա մենք կոմունիզմ ենք կառուցում, իսկ դու, ընկեր շարքային, ամեն օր շես փալկեցնում կոշիկներդ... է՛խ, ինտելիգենցիա...»:

Ինչո՞ւ հանկարծ հիշեց լեյտենանտին: Ոչ, ոչ, ի՞նչ Քանքանյան, լեյտենանտը բարի ու քաջ տղա էր, պարզապես ավարտել էր միայն 4-րդ դասարան, իսկ ենթակաների մեջ՝ համալսարանականներ... Այս էր ամբողջը:

— Մյուս անգամ չկանչեք: Ես չեմ գա: Եկեք դպրոց, եթե ձեր որդու հարցով է:

— Կգաք, ընկեր Մամյան: Կբերեն: — Քանքանյանը բարեկիրթ ժպտաց, — ինձ մոտ չեն ծխում: Կներեք:

— Կներեք, — ասաց Մամյանը, սիգարետը մասների մեջ ջղաձիգ տրորելով:

— Ի՞նչ եք կարծում, Աշոտը ծխո՞ւմ է:

— Չգիտեմ: Չեմ տեսել:

— Ականջները կկտրեմ: — Աշոտ Քանքանյանի հայրը ծիծաղեց բարձր, հետո լրջացավ: — Այո, այո, կկտրեմ: Չե՞ք հավատում...

«Մարի, ես ուզում եմ խոսել քեզ հետ: Մեր գրույցը...»:

«Դուք յոթնասուն աշակերտ ունեք, — սուր կտրեց Մա-

րին, — յոթանասուն: Իսկ ես նույնիսկ ձեր նախկին աշակերտը չեմ: Ի՞նչ պիտի խոսենք»: Ու դրեց խոսափողը:

Հուզմունքը բռնել էր Սոնա Միքայելյանի կողորդը: Կուզեմար լաց լինել, գոռալ: Ինչո՞ւ նվաստացավ և ո՞ւմ առաջ՝ սանձարձակ մի աղջկա: Միկորոններ... սրանց մեջ միայն միկորոններ են եռում, էական տարրերը չկան կամ բոլոր տարրերի բաղադրությունը փոխվել է: Ինչպե՞ս փոխվեց, ինչպե՞ս շնկատեցին: Մամյանն այսօր շատ անտրամադիր էր, ասաց, որ հազիվ մինչև տարվա վերջն աշխատի, պարզապես, անհարմար է, հասունության քննություններին մի ամիս է մնացել: Սրան ի՞նչ պատահեց, եկել էր՝ հարյուր տարվա ծրագրերով և հանկարծ... Ամեն մարդ մուժ մի սենյակ է, վարագույրները ձգած: Վանունուն գոնե այս անգամ վաստակավորի կոչում տան: Տային, երեի կգոհանար, կգիջեր ավոտը, կգար ուրիշ մեկը, ինչ-որ բան կփոխվեր... Ի՞նչ:

«ԵՍ ԶԵՋ ԱՍՈՒՄ ԵՄ՝ ԿԳԱ ՈԳՈՒ ՍՈՎ»

(Այն մի քանի հարյուր քառակուսի մետր երկինքը, որի տակ Մովսեսը հորեհասցու անվան դպրոցն էր, կամաց-կամաց ծածկվում էր մոռյլ ամպերով, որ կարկուտ էր խոստանում կամ պղտոր և ձյունախառն անձրև:)

Սոնա Միքայելյանը իր դասերի հետ էր, իր փորձերի, ուրիշ որևէ թեմայով չէր խոսում նույնիսկ Մամյանի հետ:

Մամյանը բավական տաղնապած էր Աշոտի հոր հետ ունեցած հանդիպումից, իսկ Վահանից իմացավ Արմենինց ընտանիքի հայրենիքը թողնելու մտադրությունը:

Գանիելյանն ավելի չոր ու դյուրագրգիռ էր դարձել: 10-րդ «բ»-ի հետ սառն էր ու քաղաքավարի, երբեմն շախմատ էր խաղում Մամյանի հետ և կովում հետը՝ տախտակի վրա:

Անտոնյանը վիրավորված էր, որովհետև ոչ ոք նրա կարծիքը չէր հարցնում, և նա չգիտեր ինչ անի իր կարծիքները:

Վանունին սպասարած հոամանը կախեց ուսուցչանոցի պատից, ուղարկեց ժողկրթբաժին և մինիստրություն, և զրոգված էր ամենքի դեմ:

Եվ ահա, նորից զանգ մինիստրությունից. «Ձե՛, իսկապես որ մտնելու եք պատմություն մեջ. մի ամիս առաջ՝ ստրիպտիզ, հիմա էլ՝ կինչի դատաստան: Շրջկոմում շատ անհանգստացած են»:

«Ես չեմ կարող ողջ դասարանյն դպրոցից հեռացնել: Հետո գիտեք, որ անստորագիր նամակներն առհասարակ...»:

«Դատապարտվում են: Այո, իհարկե, բայց ստուգվում են նաև: Իսկ այն նամակը չէ՞ որ լրիվ ճիշտ էր: Ծիշտ էր, չէ՞»:

«Ճիշտն ու սխալը կողք-կողքի են: Նայած ինչ աչքերով կնայեք եղածին: Ես չէի կարող չհավատալ մեր լավագույն մանկավարժին, որ ականատես էր»:

«Այդ մանկավարժին բոլորս էլ հավատում ենք, բայց տղան ո՞վ էր. Աշոտ Քանթանյանը, ի վերջո, գրել է ճշմարտությունը, իսկ նամակը՝ մինիստրի մակագրությամբ կախվում է սև գրատախտակին»:

«Ուրիշ գույնի շունենք: Ես գիտեմ, որ ողջ դպրոցների շագանակագույն գրատախտակ եք տվել»:

«Օհո, այս օրին է դպրոցը, ու դեռ հումորի զգացումը չես կորցնում: Գովելի է: Հա, Վանունի, կոչումիդ հարցը ձգձգվում է, երեի մնա եկող տարի, շատ մարդ էինք ներկայացրել, վերևում կրճատեցին: Ոչինչ, վաթսուներե տարեկան մարդ ես, ուժերիդ ծաղկման շրջանում՝ ինչպես ասում են, ժամանակ շատ կա»:

«Կա, ժամանակ շատ կա»:

«Իսկ կինչի դատաստանի հարցը չքննեցես: Մեկ է, կզարթնի: Դատատուր, ինչպե՞ս էր ազգանունը, Մամյան, թե՞ Պապյան, չգիտեմ, նրա, նրա օձիքից բռնիր»:

«Դուք եք ուղարկել այդ Պապյանին, ձեր ձեռքերն ավելի երկար են, բռնեք»:

«Չեղավ, չեղավ: Ես չեմ կարծում, թե այդ հարցը կոլեգիա մտնի, ես ամեն ինչ կանեմ, որ... չմտնի, բայց դա ավելի շատ կախված կլինի ձեզնից, այսինքն՝ քեզնից. ինչպես ասում են. քարն էլ է քո ձեռքին, պոպոքն էլ»:

«Հիմա պոպոքը մենք ենք — քարն էլ՝ ձեր ձեռքին: Կհավաքվենք՝ կմտածենք: Ծնորհակալ եմ խորհուրդներիդ համար»:

«Ես միշտ բո բարեկամն եմ, այդ մեկը պիտի իմանաս»:
Մոռյլ դրեց խոսափողը: Ձե՛, Վանունի, վերջը անփառունակ

է երևում և զեռ մտածում ես կոշման մասին: Ի՞նչ անել: Նախ ծխել:

Վանունին նման էր թերմոսի. ուրախությունը կամ տխրությունը, բարկությունը կամ հանգիստ վիճակը նրա մեջ պահպանվում էր քսանչորս ժամ, հետո մեկը աստիճանաբար տեղի էր տալիս մյուսին:

Մինիստրության պատմարանի հետ ունեցած զրույցը, որ օրվա վերջին էր, շխանգարեց, որ նա երեկոյան մասնակցի 10-րդ «բ» դասարանի գրական հանգեսին: Եվ ինչ լավ արտասանեցին՝ թատրոն է, ոչ թե դպրոց: Տրամադրությունն ընկավ միայն, երբ Վահան Սարոյանը կարգաց «Ես ձեզ ասում եմ՝ կգա ոգու սով» բանաստեղծությունը, շի հասկանում, այդ Մամյան կոչվածը շի հասկանում. մի ամիս առաջ էր, մանկխորհրդում երկար-հիմնավոր խոսեց, բացատրեց և դարձյալ՝ ոգու սով: Ի՞նչ են գտել այդ բառերի մեջ:

— Ինքն է ընտրել,— ասաց Մամյանը,— ես չեմ խառնվել և, պիտի ասեմ, որ սքանչելի գործ է: Ես նրանց ասացի՝ ընտրեցեք ձեր սիրած բանաստեղծությունները, արտասանեք:

Երեկոն բավական մխիթարեց Մամյանին, և նա տխրությամբ մտածեց, որ թողնելու է այս դպրոցը: Այս դպրոցն էլ: Երեկոյից հետո Գանիեյանի հետ մնացին շախմատ խաղալու:

— Երևի թողնեմ զնամ,— մի քանի քայլ անելուց հետո ասաց Մամյանը:

— Ո՞ւր,— չհասկացավ Գանիեյանը,— թագուհի հարվածի տակ է:

— Տուն, ո՞ւր: Ինձ ուրիշ դպրոց հազիվ թե ընդունեն: Եվ հետո՝ հոգնել եմ:

Գանիեյանը ապշած նայեց իր դիմաց նստած մարդուն, այս երեկոն մի իսկական հաղթանակ էր և հանկարծ՝ զնամ: Մամյանը մի քանի բառով պատմեց իր վիճակը, Աշոտի հոր հետ ունեցած զրույցը, Վանունու երկիմաստ խոսքերը, թե եկող տարի գրականության ժամերը բավականին պակասելու են:

— Ձեքերդ շուտ շե՞ս վայր զնում:

— Թագուհին փրկել չի լինում:

— Գնալուդ մասին եմ ասում: Գլխիցդ հանիր: Մի տղամարդ դասատու հաղիվ ավելացավ:— Գանիեյանը շուզեց ասել, որ

Մամյանն, այնուամենայնիվ, իրեն դուր է գալիս, որ նրա խենթությունների մեջ ինչ-որ գրավիչ բան կա՝ նույնիսկ իր պես շոր ու կծու մարզու համար:— Մի շտապիր, մենք զեռ կտանք-կտանենք:

Հետո պատմեց իր տղայի մասին: Հիմա էլ ուզում է ամուսնանալ: «Ինչո՞վ ես պահելու կնոջդ, ինք ամիս հետո՝ երեխայիդ»: «Ի՞նչ է, դու գործից դուրս ես գալու»: Գնաց, խնդրեց, Սփյուռքի կոմիտեում մի ծանոթ կար, խոստացավ: «Սփյուռք, առավոտից իրիկուն զանազան հյուրեր— մեջքերը լիքը հոստաներ— մեկ Մասիսը ցույց տուր, օ՛, Մատենադարանի ձեռագրերը, էջմիածին տար, մոմ վառենք... Ձէ, ընկեր հայրիկ, դրա համար չեմ տասնհինգ տարի սովորել: Հրապուրիչը արտասահման գնալու հեռանկարն է: Բայց դա էլ՝ անձրևի հույս է— օգոստոսի շոգին: Տասը տարին մեկ— ինչպես ասում են՝ մինչև բարակ առուն ջուր գա...»: Դպրոցում Գանիեյանը խստության և կարգուկանոնի զինվոր է, տանը չէր ստացվում: Կինը ամեն անգամ իր մարմնով փակում էր նրա գնդացիորդ: «Մի տղա ունես, այ մարդ, էն էլ՝ ամեն օր կովում եք: Դո՛ւ պիտի լեզու գտնես: Դո՛ւ»:

— Ինչ խելք ես արել, որ ամուսնացած չես,— Գանիեյանն ասաց այն նախադասությունը, որ ինքն իրեն է գալիս՝ նման դառը զրույցից հետո:

— Կա՞վ է որ,— հառաչեց Մամյանը,— զնում ես տուն և մեկը չկա, որ գոնե հետը կովես: Ինքդ քեզ հետ ես կովում:

— Դա էլ երևի ճիշտ է,— մխիթարվեց Գանիեյանը:— Շա՛խ:

«ԵՍ ԱՐԳԵՆ ԾԵՐ ԵՄ, ՄԱՅՐԻԿ...»

Սրճարան մտան: Իրար նայում էին կորցրած հարազատների պես:

«Ձե՞ս կարոտել մերոնց»:

Մի-մի բաժակ կարմիր գինի ուզեցին. երկուսն էլ դպրոցում չեն, ուրեմն աշակերտ չեն. հանկարծ մեծացան դպրոցի դիկտորի հրամանով, մանկխորհրդի որոշմամբ:

«Աշխատանքդ ինչպե՞ս է»:

«Տպում եմ: Դպրոցի մասին հոգվածներ էլ եմ տպում և զար-

մանում, կարծես գրում են ուրիշ մոլորակների մասին, կապ չունի մեր ապրածի հետ»:

«Մարի, մենք կարող է գնանք, գիտե՞ս»:

«Գիտեմ, Վահանն ասաց: է, ինչ կա որ, գնացե՞ք, ուրիշները գնում են, չէ՞»:

«Ախր, ախր դու ինչպե՞ս հանեցիր շորդ: Ախր դու չգիտես, դա իմ ցնդաբանությունն էր և, կզարմանաս, կապ ունեք մեր գնալու հետ: Նախորդ օրը քրոջս հետ վիճել էինք: Նա ուզում է, նա համաձայն է չորս հետ: Ի՞նչ կա Ավատարախյում, ասացի, փալաս-փուլուս, ստրիպտիզ: Ստրիպտիզ այստեղ էլ կա, ինքն ասաց, մի տարբերություն՝ այնտեղ դա մասնագիտություն է, այստեղ՝ ուզածդ աղջիկը դեմ չէ: Շշմեցի, ինչպե՞ս թե: Այո, այո, ասաց, մեր աղջիկներին ես ավելի լավ գիտեմ... Ուզեցի փորձել, հասկանում ես, թղթախաղի պես բան դառավ: Ես համոզված էի, որ դու մի փափուկ ապտակ կհասցնես մոտե՞րս, և, հավատա, ես գոհ կլինեի, իսկ դու... Վահանը քեզ սիրում է, նա ինչպե՞ս կաթված շտապեցավ տեղ-նուտեղը, չհասկացա: Երկրորդ օրը մենք քո պատճառով իրաք քիթմուրթ աղավաղեցինք»:

«Իսկ ես չեմ սիրում: Այ Արմեն, դու էլ ես հավատո՞ւմ, թե հիմա սեր կա: Շորս նամակները կտամ, կկարգաս: Ինչ բաներ, ինչ երգումներ, հեքիաթ, թվում է հազար տարի սիրելու էին իրար, իսկ ինձ հինգ տարեկան թողեց-գնաց: Վա՛հանը... նա էլ ինձ նույն բաներն է գրում, իսկ ձեր կողքիկ, աչքերը չուած, սպասում էր, որ տեսնի, թե ծնկներիցս վերև ինչ կա»:

Մարին մտաբերեց իրենց առաջին գրույցը՝ դեպքից երկու, թե երեք օր անց: Ուզում էր վիրավորել Վահանին, ստույգացնել, խոցել նրա տղայական արժանապատվությունը, եթե ունի «Հիմար,— ասաց,— չգիտես, որ Արմենը քեզնից բիֆշտեքս կսարքեր»: «Նա ինձ իր թուլությունից ծեծեց, բայց, ախր, դու ինչպե՞ս...»: «Ինչպե՞ս հանվեցի, ուզեցի և հանվեցի»: «Ես քեզ հիմա էլ սիրում եմ»: «Ուզում ես, հատուկ քե՞զ համար հանվեմ: Հիմա հարմար չէ, փողոցում ենք: Հետո, մի ուրիշ անգամ»: «Չեմ ուզում, թեպետ դու նից հետո էլ քեզ կսիրեմ»: «Հիմար, հենց դրանից հետո կսիրես, դուք դրանից հետո եք սիրում»: «Դու սերն ես վիրավորում»: Քրքշաց. «Դու սիրո ոգի՞ն ես, դեպա՞նք,

սուրհանդա՞կը...»: 114 սիրում է, նա սիրո դեսպան է դառնում, սիրո զավակը: Աշխարհին հարկավոր են միայն սիրուց ծնված զավակները: Չար մարդիկ հաշվով կատարված ամուսնություններից են, ես հավատում եմ»: «Ես շար զավակներ եմ ուզում պարզե տալ աշխարհին: Ուզում եմ մորս վրեժը լուծել, որին հայրս ամբողջ կյանքում դավաճանել է: Իսկ մայրս, հիմարի պես, հիմա էլ շարունակում է սիրել նրան»: «Մայրդ սքանչելի կին է»: «Ախր, դու Դոն Կիխոտն ես, ինչպե՞ս ձեռք բարձրացրիր Արմենի վրա»: «Ես հիմա էլ ուժեղ եմ նրանից»:— Ուզեց ավելի խոցել. «Ծի՛շտ է, որ Տիգրանը, Արմենը և Սմբատը գրազ էին եկել»: «Արմենը չէ, նա հետո իմացավ»: «Ուրեմն, Տիգրանն ու Սմբատը: Ինչի՞ վրա»: «Ով տարվեր, մյուսի համար ջինս էր ճարելու»: «Այդքան էժա՞ն».

ու հանկարծ լաց եղավ փողոցում:

«Վահանը բոլորովին չէր հավատում: Եթե դու այդ բանը շանհիր, մենք իրար կծեծենք հենց նույն օրը: Նա մեռնում է քեզ համար»:

«Իսկ Աշոտն ասել է, որ դուք էիք գրազ եկել: Լուսիկին է ասել, նա ինձ զանգահարեց»:

«Ի՞նչ գրազ: Ասում եմ չէ, այդ ցնդած միտքը իմ գլխում ծագեց, պատճառն էլ իմացար: Եթե գրազ էր՝ ինքս ինձ հետ էի գրազ եկել. այսինքն իմ մեջ եղած կարգին Արմենը գրազ էր եկել մյուս՝ ստոր Արմենի հետ: Եվ վստահ էի, որ ստորը պարտվելու է: Ինչ լավ էր, որ գոնե քիմիկոսը շուտ եկավ»:

Արմենը չուզեց ասել Տիգրանի և Սմբատի գրազի մասին. դա էլ, վերջին հաշվով, հիմար մի խաղ էր, նրանք էլ երևի համոզված էին, որ հաղթող չի լինելու: Բայց Սմբատը չէ՞ որ հաղթեց, թեպետ ջինս, իհարկե, չուզեց Տիգրանից: Արմենի համար շատ դուր կլինեք այդ մասին պատմել Մարին: Իսկ Մարին գիտեր և, հանկարծ, ահավոր մի դառնություն նորից գլուխ բարձրացրեց, և նա հազիվ զսպեց լացը. Արմենը չգիտի՞, թե՞ թաքցնում է իրենից:

«Ի՞նչ լավ էր, որ Սոնա Միքայելյանը շուտ եկավ»,— կրկնեց Արմենը:

«Տիկին Սոնա՞ն, այդ ապխտած ձո՞ւկը, կոմիսիոն խանութ հանձնած գեղեցկուհի՞ն: Իմ մեջ նա փշրեց հավատի վերջին նշույլը, որ ունեի մեծերի նկատմամբ: Վահանը դեռ սիրո՞ւմ է ինձ»:

«Դու ես նրա հետ խոսել»:

«Մենք միշտ խոսել ենք քո մասին: Նա շատ մտահոգ է քո գնալով: Շշմելու տղա է, քոթակ է կերել քեզնից և ամբողջ հոգսը դու ես: Ուրեմն, գնում եք»:

«Զգիտեմ»:

«Իսկ այդ Աշոտը պիտի ապրի՞ մեր դասարանում»:

«Ինձ էլ են արդեն հեռացրել, ուրեմն, պիտի ասեիր մեր նախկին դասարանում: Ես, իհարկե, նրան կսպանեմ՝ մինչև գնալս»:

«Պարզվեց, որ գնում ես»:

«Նոր ինքդ էիր համոզում»:

«Մխենք, Արմեն, օգտվենք երկու ժամվա մեր ազատություններից: Իսկ Վահանի հետ մենք հանդիպում ենք համարյա ամեն օր: Զի պոկվում ինձնից»:

«Ասում են Մամյանը հենց առաջին օրը պատմել է, թե ինչպես են իրենք պատերազմի օրերին մի գիշերում կարգացել «Մանոն կեսկոն»»:

«Ուզում ես ասել՝ ես Մանոնն եմ»:

«Վահանն է ասպետ դր Գրիշոն»:

«Նա լավ տղա է, դեմ չեմ, բայց նրա նմանի հետ չեմ ամուսնանա: Սեր չկա, ուրեմն, ամուսնությունը հաշիվ է... Կամուսնանամ, ուրեմն, հաշվով, որ հետո, երբ շատացվի, ասեմ՝ հաշիվներս սխալ գուրս եկան: Ծվ ոչ թե սերս»:

«Կին ես դառել, Մարի, հոգնած ու ջղային կին»:

«Մի օր պիտի դառնայի, իսկ ես, գիտես, ամեն ինչում շտապում եմ»:

Ամբողջ գիշեր Մարին այրվում էր մղձավանջի մեջ, աչքերը չէին փակվում, միտքը չկշկում էր պատի ժամացույցի պես՝ լարված, տենդագին: Ուրիշին դժվար չէ ճշմարտություններ ասել, ասել այնպես հեշտ, կարծես ոչ մի կասկած չկա այլևս, ասես ամեն ինչ հասարակ է՝ ինչպես այրուբների տառերը: Ատում է հորը, բայց ինչո՞ւ է գնում, ցցվում նրա գործարանի դռների մոտ, որ գոնե հեռվից նայի այդ օտար, հարազատ ու անծանոթ մարդուն: Ինչո՞ւ է անընդհատ կարդում նրա նամակները, շարանալո՞ւ համար, ինչքա՞ն կարելի է, ո՞րն է շարունակյալն սահմանը: Հանվե՞ց, այո: Նախ՝ չհասկացավ, թե ինչպես կատարվեց, խաղ էր, որ առաջին պահին հրապուրիչ թվաց, հետո հանձնվեց պարի տարերքին, հետո տեսավ Վա-

հանի հիմար, զարմացած հայացքը: Գուցե հա՞յրս էլ այդպես մի օր նայել է մորս, կայծակի պես փայլատակեց նրա մտքում, գուցե ես հիմա փրկում եմ մեր ապագա երեխային, որ տասր տարի հետո կարգալու է այդ Վահան կոչեցյալի նամակները և լաց է լինելու: Այս տարիներին մեկը հասկացա՞վ իմ տառապանքը՝ իմ ընկերներից, ուսուցիչներից: Բոլորի համար ես երես առած, սանձարձակ ու հեշտ աղջիկ էի, որ դերասանուհի է դառնալու: Այդ հանգուցյալ Մանոյանը երկու անգամ շարադրություն տվեց մեր հայրերի մասին, ոչ մի անգամ ես չգրեցի, հետաքրքրվե՞ց, անհանգստացա՞վ... Երկու անգամ «անբավարար» ստացա շարադրությունից, և դասատուն շնկատեց անգամ, որ տետրի այդ էջերը բաց թողեցի, ինը էջ սպիտակ մնաց տետրում՝ գուցե իմ կյանքի ամենակարևոր և դրժվար էջերը: «Մարի, ցրված աղջիկ ես,— ամեն անգամվա պես նույն բանն ասաց ուսուցիչը,— դարձյալ էջեր ես բաց թողել, մյուս անգամ ուշադիր եղիր»: Այդպիսի անզգա մարդն ինչպե՞ս մեռավ ինֆարկտից:

«Քնած չե՞ս Մարի»:

«Քնած եմ, մա, իսկ դո՞ւ»:

«Ես էլ եմ քնած, Մարի»:

Միծաղեցին:

«Նոր դասարանդ լա՞վն է»:

«Լավն է, մա, լուրջ մարդիկ են: Երկու տղա արդեն սիրահարվել են ինձ: Մեկի անունն Արմենակ է: Պատկերացնո՞ւմ ես՝ փեսադ—Արմենակ»:

Մայրը ծիծաղեց:

«Իսկ դու ե՞րբ ես սիրահարվելու, Մարի»:

«Երբ ծերանամ, մա»:

Ո՞վ է մեզ ավելի հաճախ խաբում, քան մենք ինքներս: Միայն մորս մոտ չեմ կարողանում խաղալ, միայն մայրս է թափանցում իմ մեջ, որովհետև փրում է ինձ: Անպաշտպան եմ մորս առաջ՝ զրահ չունեմ, գիմակ չունեմ:

«Երեկ պատահաբար հորս տնսա, մա: Գնում էինք նույն տրոլեյբուսով: Նա ինձ շնկատեց»:

«Տեսքն ինչպե՞ս էր, լսեցի, որ հիվանդացել է: Զմոտեցա՞ր...»:

«Ես քնած եմ, մա»:

Հետո նրանք լաց եղան մութի մեջ, ամեն մեկն իր համար, ամեն մեկն աշխատելով որքան հնարավոր է անձայն:

«Ես արդեն ծերացել եմ, մա,— արցունքի մեջ ժպտաց Մարին,— արդեն ծերացել եմ, գուցե ժամանակն է սիրահարվելու...»:

ՁԱՅՆ, ՈՐ ԱՊՐՈՒՄ Է ՕՎԿԻԱՆՈՍԻ ԱՓԻՆ

Դասարանը լուռ էր ու կենտրոնացած: Լսում էր ուսուցչին: Մամյանը նստել էր վերջում, ազատ նստարանին:

«... Ավստրալիայի, Հարավային Ամերիկայի, թե՛ Աֆրիկայի աննշան քաղաքներից մեկում ապրում էր մի մարդ: Տեղացի տանտիրոջ մեծ առանձնատանը նա մի սենյակ էր վարձել, լուռ ու աննկատ անցնում էին նրա օրերը. մարդը ծեր էր ու, երևի, հոգնած: Տանտերերը վաղուց նկատել էին, որ ամեն շաբաթ օր, երբ նա, հայտնի չէ որտեղից, ինչ-որ մի թերթ էր ստանում, ստանալուն պես փակվում էր իր սենյակում, և հետո լսում էին, բավական երկար լսում էին նրա ձայնը: Բառերն անհասկանալի էին, և հետո տանտերերը սովորեցին. երևի նախկին դերասան է կամ փաստարան՝ հիմա ոչ բեմ ունի, ոչ հաճախորդ:

Մարդը այդպես լուռ ու աննկատ ապրեց ու մի օր էլ այդպես մեռավ, և տանտերերը, նրա խնդրանքը հիշելով, հեռագրեցին մեծ քաղաք, նրա ինչ-որ ազգականի, որի հասցեն մարդը թողել էր: Այդ ազգականը, տարեց մի կին, հաջորդ առավոտ եկավ մի քահանայի հետ, և մարդուն թաղեցին փոքրիկ, աննշան գերեզմանոցում: Գերեզմանի մոտ տանտերերն էին, սևազգեստ ազգականուհին և քահանան: Քահանան խունկ վառեց, երգեց անհասկանալի ու տխուր ինչ-որ երգ, և մարդուն թաղեցին:

Երեկոյան, երբ, բնականաբար խոսք գնաց սենյակն ազատելու, հանգուցյալի իրերը տնօրինելու մասին, տանտերը ազգականուհուն պատմեց, թե ինչպես էր մարդը երբեմն փակվում իր սենյակում և բարձրաձայն կարդում չգիտես որտեղից նրան հասնող լրագրերը:

— Ահա սրանք,— ցույց տվեց սեղանի վրա, աթոռներին և պատերի տակ դրված լրագրերը,— ի՞նչ լեզվով են:

— Հայերեն, դա նրա մայրենի լեզուն էր:

— Իսկ ինչու էր բարձրաձայն կարդում:

— Ո՞վ գիտե, գուցե չէր ուզում մոռանալ իր լեզուն, այս քաղաքում նա ուրիշ ո՞ւմ հետ կարող էր խոսել իր լեզվով: Միայն իր հետ:

Տանտերը, որ ավստրալիացի էր, աֆրիկացի կամ ամերիկացի, զարմացած նայեց թերթերի կապոցներին, հետո մի օրինակ վերցրեց, շուռումուռ տվեց:

— Կարելի՞ է վերցնել: Իբրև հիշատակ, երևի նա բարի ու լավ մարդ էր:

— Նա բարի ու լավ մարդ էր,— տխուր հաստատեց ազգականուհին,— մնացած թերթերն էլ կարող եք տնօրինել՝ ինչպես ուզում եք. մեր տանը, ցավոք, արդեն վաղուց չեն կարդում այս լեզվով, իսկ իմ աչքերը վատ են տեսնում...

Ասում են՝ տանտերը, որ ավստրալիացի էր, աֆրիկացի կամ ամերիկացի, սենյակը թողեց ինչպես կար, այլևս երբեք վարձով չտվեց այն, իսկ թերթերը մնացին սեղանին, աթոռների վրա, պատերի տակ: «Թող այդ մարդու ձայնն ապրի իր սենյակում»,— ասաց նա որդիներին, կամ գուցե ոչինչ շատաց, միայն բանալին վերցրեց և երբեմն, երբ տխուր էր լինում ու դանդաղացած, մտնում էր այդ սենյակը և թվում էր, լսում էր այդ մարդու ձայնը:

Տխու՞ր հեքիաթ է:

Զգիտեմ:

Մարդն ապրեց, տարիներ շարունակ խոսեց ինքն իր հետ և մեռավ, օտարության մեջ թողնելով իր ձայնը, և այդ ձայնը մինչև օրս էլ երևի ապրում է աշխարհի անհայտ, անանուն քաղաքներից մեկում, գրքերով, թերթերով լցված նեղլիկ մի սենյակի շորս պատի մեջ:

Կհարցնեք, ինչու՞ պատմեցի այս հեքիաթը:

Ձեր ընկերը՝ Արմեն Գարսեֆերյանը, տառապում է՝ Հայրենիքից գնալ-չգնալու հարցականների մեջ:

Եթե տառապում է, չի՞ կարող նրան էլ սպառնալ այս մարդու ճակատագիրը: Ես ճանաչում եմ մարդկանց, որ հեշտ են գնում, նրանք թող գնան, բայց Արմենը տառապում է— ձեզնից մի քանիսը գիտեին: Հիմա իմացաք ամենքդ»:

Վանունու և Դանիելյանի զրույցը երկար էր ու դաժան: Հին ընկերներ էին, այս զպրոցում իրար հետ աշխատում էին արդեն տասներկու տարի, այդ տարիներին կովել էին, հաշտվել, միասին ծերացել: Իրար հետ շախմատ էին խաղացել, գնացել ֆուտբոլ, գանազան ժողովներում ննջել էին, իրար պաշտպանել էին, որ երբ հարկավոր էր եղել, միասին էին գժգժեղ վերևից, ներքևից, հառաչել էին, որ փոխվում է, շփտես ինչու փոխվում է զպրոցի օղջ, գլուխները շատ անգամ էին շարշարել՝ հասկանալու, թե երեխաներն այս ինչո՞ւ չեն ուզում սովորել, իսկ ուսուցիչները ինչո՞ւ չեն ուզում սովորեցնել: Ասել էին ծայրահեղ բաներ, անիծել էին իրենց մասնագիտությունը, բայց անդամաճան սիրել էին զպրոցը՝ ամեն մեկն իր ձևով:

Եվ ահա այսպիսի դաժան վեճ:

Վանունին Մամյանից պահանջել էր գտնել Աշոտի դատատանի հեղինակներին, պատժել: Մամյանն ասել էր, որ ինքը գիտի, թե ովքեր են, բայց նրանց բռնկումն ազնիվ է համարում և հարկավոր է ուրիշ զպրոց փոխադրել Աշոտին:

Վանունին ձեռքը խփել էր սեղանին, իրենից անկախ կրկնել էր մինիստրության պատմաբանի բառերը, իսկ Մամյանը նստել, անմիջապես դիմում էր գրել իր ազատման խնդրանքով:

— Ուզում ես ասել, որ ես վախկոտ եմ, մորթապաշտ, կեղծավոր, որ դողում եմ իմ աթոռի համադ... Դա՞ ես ուզում ասել:

— Դու ես ասում, Սահակ:

— Ուզում ես ասել՝ Մամյանն իսկական մանկավարժ է, Մակարենկո, Սուխոմլինսկի, շփտեմ ինչ...

— Դու ես ասում:

— Ի՞նչ ես Քրիստոսի պատասխանները տալիս: Մանավանդ, որ ես էլ Պիղատոս չեմ:

— Երկուսս էլ Ավետարան կարդացել ենք, լավ է: Բայց կարծեմ Պիղատոսն, ի վերջո, ասաց. ես չեմ ուզում իմ ձեռքերը թաթախել անմեղի արյան մեջ: Այդպես է գրված Ավետարանում, Սահակ:

— Ուրեմն, Պիղատոսից է՞լ վատն եմ:

— Մեր լեզվով խոսենք, Սահակ: Մամյանը շփտի գնա այս

զպրոցից: Մենք ամենքս մի քիչ ուրիշ դարձանք, երբ նա եկավ: Պահպանենք նրան: Ինձ էլ է հաճախ զրգոում նա, շատ բան չեմ բնորոշում նրա արածից ու ասածից, բայց չե՞ս տեսնում, որ երեխաները սիրեցին նրան, չե՞ս տեսնում: Այդ խենթ, ստահակ արարածները:

— Ո՞վ է նրան քշում զպրոցից: Ինքը գրեց: Շատ լավ էլ ձեռագիր ունի անիծվածը:

— Պատռիր այդ դիմումը, Սահակ:

— Գրանցված է, Մարտին, այդ դիմումն արդեն փաստաթուղթ է: Պլլոտա՝ հայտնել եմ մինիստրություն:

— Մի ամիս առաջ թո՛ղ այս աթոռը, Սահակ, ավելի լավ է, քան մի տարի հետո: Ես իբրև ընկեր եմ ասում: Ես ինքս ինձ էլ՝ կասեի:

Դանիելյանը ձեռքը թափ տվեց ու գնաց բեկափ կաշեպատ դուռը, Վանունին գլուխն առավ ավերի մեջ: Անիծվեք այն օրը, երբ հորը չլսեց ու գնաց մանկավարժական: Հիմա զբարոցին ոտբոտներ են հարկավոր՝ ջղեր ու կասկածներ շունեցող մարդիկ:

Դուռը բացեց նարինեն: Ի՞նչն առաջ խմբված էր Արմենենց ողջ դասարանը:

— Մենք հաստատ դիտենք, որ Արմենը տանն է, — ասաց Վահանը, — ներս հրավիրիր:

— Մտեք, — շփոթված կմկմաց նարինեն:

Մտան հյուրասենյակ, որ համարյա զատարկ էր՝ մնացել էր սեղանը, մի բանի աթոռ, պատին՝ կոմիտասի նկարն էր: Շատերը նստեցին պարզապես հատակին: Արմենը ներս մտավ, տեսավ ընկերներին, սրտում աղմկեցին ուրախությունն ու զարմանքը, նաև ինչ-որ լուրջ բան կոահեց: Խոհանոցից եկան ծնողները:

— Բարով եք եկել, ջահելներ, — կմկմաց հայրը, — ինչ լավ դասարան եք, այսպես խմբովին չէի տեսել: Տիկին Ազնիվ, սեղան պատրաստիր, պատվարժան հյուրեր ունենք:

— Մի անհանգստացեք և հետո՝ այսքան զատարկ ստամոքս լցնելը հեշտ գործ չի: Խնդրում ենք նստեք, ուզում ենք խոսել Արմենի հետ:

— Դու պիտի շփաս, Արմեն, — լացակումած շտապեց կուսիկը:

Արմենը հասկացավ. ահա թե ինչու են եկել ընկերները:
— Չպիտի գնաս,— ասաց Սմբատը,— դու չես ուզում, չէ՞...
Համբարձում Գարասեֆերյանը հասկացավ, որ ծանր խոսակցութիւն է սպասվում: Եվ հանկարծ կատաղեց.

— Ի՞նչ է, մեր տանը կոմերիտական ժողով էք անելու: Պարկեշտ չէ, ջահելներ: Ձէր ծնողները ձեզ կնախատեն:

— Թեկուզ ժողով,— ասաց Վահանը,— բայց ի՞նչ ժողով, մենք խոսում ենք մեր ընկերոջ հետ: Իրավունք չունենք:

— Երբ նրան հեռացրին, այն ժամանակ ժողով անեիր,— նարինեն թունոտ նայեց Վահանին:

— Հեռացրի՞ն, ո՞ւմ հեռացրին:

— Արմենին, հայրիկ, Արմենին արգեն մի շաբաթից ավելի է հեռացրել են դպրոցից:

— Ա՞յդ էլ արին: Օվի՛ր-ից են, հարկավ, կարգադրութիւն իջեցրել: Կանեն՝ Հայրենիքն էլ իրեւցն է, օրենքներն էլ: Դե տղաս, է՛լ ինչի ես սպասում, դպրոցից էլ դուրս արին:

— Երևանում հարյուր ութսուն ուրիշ դպրոց կա, Հայաստանում՝ հազար երեք հարյուր,— ասաց Արմենը,— և քո Օվի՛ր-ը կապ չունի:

— Ինչո՞ւ եք տանում Արմենին,— լացակուժած ասաց Լուսիկը,— նա առանց Երևանի չի կարող:

— Առանց Երևանի՞, առանց Երևանի ո՞վ կարող է, աղջիկս, արտասահմանի հայերը, ի՞նչ է, հայ չե՞ն...
— Արմենն արտասահմանի հայ չէ: Երևանցի է:

— Մենք հիմա գալիս ենք լուսավորութիւն մինիստրի մոտից. Արմենին վաղվանից կվերականգնեն դպրոցում,— ասաց Վահանը:

— Ծի՛շտ,— Արմենը հազիվ զսպեց լացը. ոչ նրա համար, որ վերականգնել են, այսինքն, ոչ միայն դրա համար, այլ ուրիշ բանի համար, որ այդ պահին նրա մեջ անուն չունեցավ,— ճի՛շտ...

— Իմ երեխան խաղալի՞ք է, ի՞նչ է:

— Չուրախացաք, հայրիկ,— տխուր ասաց Վահանը,— ափսոս, որ չուրախացաք:

Նրանք դեռ չէին գնացել մինիստրութիւն, նրանք այստեղից էին գնալու: Սոնա Միքայելյանը խնդրել էր, որ մինիստրն ընդունի նրանց, նրանք այստեղից են գնալու և վստահ են, որ կհամոզեն...

— Չորս ամիս է տանջում են ինձ Օվի՛ր-ում,— հոր ձայնը դողաց,— ինչի՞ համար...

— Ի՞նչ անեին, հենց առաջին օրը ասեին բարի ճանապարհ, գային-կապեի՞ն ձեր ճամպրուկները:

— Հանգիստ, Սմբատ,— մեղմ ասաց Արմենը,— հորս շնորհացնեք...

— Հորդ նեղացրին, երբ պապիդ քշեցին երկրից:

— Ո՞ր երկրից:

— Երկրից, տղա ջան, մեր երկրից: Երկիրը քանի՞սն է լինում...

— Իսկ Հայաստանը ո՞ւմ երկիրն է:

— Սա ամբողջ Հայաստանը չէ: Պատմութիւն պիտի իմանաս:

— Մյուս մասը, երկրի մյուս մասը երեւի Ավստրալիան է, Հայաստանի կեսը Ավստրալիա՞ն է, Ֆրանսիա՞ն, Բելքոնի՞թը:

— Արմենին իր երկրից եք տանում:

— Դուք չեք հասկանա, դուք ջահել եք: Քույրս այնտեղ է՝ միակ հարազատս, ուրիշը չունեմ...

— Մենք էլ Արմենի հարազատներն ենք: Չէ՞, Արմեն...

— Հարազատ եք, գիտեմ,— հայրը մեղմացավ, երեւի հասկացավ, որ այս ջահելները Օվի՛ր չեն, դժվար է սրանց հետ կովել, դժգոհել, թեկուզ՝ արդար դժգոհել,— էլի կմնաք հարազատ, Արմենը կգա Հայաստան, ի՞նչ կա որ, մի օր էլ դուք կգաք Ավստրալիա...

— Արմենը մեզ այնտեղ ավելի շատ կկարտօի, քան այստեղ՝ իր հորաքրոջը:

— Հորաքրոջդ տեսե՞լ ես, Արմեն:

— Մի անգամ, Հայաստան էր եկել:

— Էլի կգա:

— Տղաներ, աղջիկներ,— Համբարձում Գարասեֆերյանը մոռացել էր բոլոր թթու, կծու, կոպիտ այն բառերը, որ կրեքչորս ամիս կրկնում էր զանազան պաշտոնյաների մոտ,— Ազնիվ, մի բան էլ դու ասա:

Արմենի մայրը փշրված մնացել էր դռների մեջ, Ձեռքերը կրծքին խաշած՝ նա մոլորվել էր այս ժխտրից և ոչինչ չկարողացավ ասել, պարզապէս լաց եղավ:

— Մայրիկ,— մորը զրկեց Արմենը,— մենք դեռ ոչինչ չենք որոշել, բայց գիտես, որ ես... կմեռնեմ առանց Հայաստանի...

— Կվարժիս, կրնտելանաս, որդիս, — սիրտ առավ հայրը, — հիմա ի՞նչ է Հայաստան գնալ-դալը: Այնտեղ էլ հայրենասեր հայեր են պետք...

— Ուրեմն, Հայաստանը ձեզ համար հյուրանոց է եղել, — Վահանը կարծես ինքն իր հետ էր խոսում, որտեղի՞ց էին ծընվում այդ նախադասութունները, — Հայաստանն իշխանատուն է, հարկադիր վայրէջքի օդանավակայան...

— Փոքր տղա ես, ինձ դա՞ս ես տալիս, — Համբարձում Գարասեֆերյանը հանկարծ դուրս եկավ իր ափերից, ամիսներ-ամիսներ նրա ներսում կուտակված գառնությունը ժայթքեց դուրս, նա արդեն հաշիվ չէր տալիս, թե ինչ է ասում, — ինձ դա՞ս ես տալիս, ինձ՝ մշեցու զավակիս հայրթյունն ես սովորեցնում: Կշտացանք, ջանքմ, այս հայրենիքն էլ ձեզ, հայրությունն էլ...

— Հայրենիքի՞ց կշտացաք...
Ո՞վ հարցրեց: Համբարձում Գարասեֆերյանը մեքենաբար ետ մղեց գնդակը:

— Հա, ջանքմ, կշտացանք:
Ո՞վ հանկարծ սկսեց լաց լինել, հեկեկոցը պայթեց միանգամից, ասես պատենըր ետ տարան ջրվեժի առջևից, և հեղեղը աղատություն ստացավ: Արմենն էր: Նա գլուխն առել էր ափերի մեջ և լաց էր լինում՝ դառը, անողորմ արցունքներով: Տղաները, աղջիկները օղակեցին նրան, հայրը կարկամեց տեղում, նարինեն գոռաց՝ «վախդուր, շուտ» (երևի այս օրերին էլի պատահել էր. միայն նա գիտեր): Մայրը փշրված փլվեց միջանցքի աթոռին, սիրտ շանելով մոտիկ գալ: Իսկ Արմենը ոչ մի հորդոր չէր լսում. նրա շուրջն ասես ոչ ոք չկար, նա ասես մենակ էր անապատում և լաց էր լինում, հեկեկում էր, գոռում՝ իր անուժ, անպաշտպան կատաղությունից:

— Հայրիկ, — մրմնջում էր նա, — հայրիկ, հայրենիքին ձեռք շտաս, հայրիկ, ես քեզ խնդրում եմ...

— Չենք տա, մենք Արմենին ձեզ չենք տա, — արցունքը սրբելով ասաց Լուսիկը:

— Ախր դուք ո՞վ եք, որ չեք տա, ո՞վ եք, — Համբարձում Գարասեֆերյանը խեղճացած էր, Արմենի լացից սարսափ պատեց նրա սիրտը, — ախր դուք ո՞վ եք, շեմ հասկանում...

— Երկիրն ենք, — սառը, մի քիչ փշրված ասաց Վահանը — երկիրն ենք կամ երկրի, հայրենիքի... մի մասը:

— Հայրիկ, ձեռք շտաս Հայաստանին, — դեռ արցունքի միջից մրմնջում էր Արմենը:
Դա տղամարդու լաց էր:

ՊԵՏՔ Է ՍՈՎՈՐԵԼ ՀԻՆ ՀՈՒՆՆՐԵՆ

Անտոնյանն, այնուամենայնիվ, որոշեց խորհուրդ տալ: Բայց ոչ միանգամից վանունուն, այլ Գանիելյանի միջոցով: Նա չէր հասկանում, թե ինչպես է եղել, որ բոլոր խենթ ու խելառները հավաքվել են 10-ի «բ» դասարանում: «Իմ դասարանում, — սիրում էր նա կրկնել, — ոչ հանճար կա, ոչ անճար: Երեխաներ են, էլի, իրենց համար սովորում են»: Թող մի գիրք էլ պահաս կարդան, մտածում էր նա, հիմա բոլորի միտքը տնտեսագետն է, ինժեները, իրավաբանը, դարն է փոխվել, դարը: Որ թողնես հարցեր տան, ծրագիր-բան պիտի ծախես ու նստես լսել նրանց: Հարցը ո՞րն է, եկել են սովորելու, թե՞ հարց տալու: Ամեն բան պիտի անել, որ զեպքը մեծ աղմուկ չհանի: Ախր, վանունին էլ նույնն էր ասում, հիմա ինչո՞ւ է երկու ոտքը դրել մի կոշիկի մեջ՝ չէ, հրամանս շեմ փոխի, պիտի Արմեն Գարասեֆերյանին հեռացնենք: Ախր որ հեռացնելու լինես, դպրոցում մարդ չի մնա: Ասում են Արմենենց ընտանիքն էլ դիմել է արտասահման վերադասնալու: Կզրնան, հիմա էլ Ավստրալիայում կհոլովվի հորենացու դպրոցի անունը: Թող մնա, երկու ամիս է, էլի, թող սովորի ու գնում է գնա:

— Գնում է գնա՞, — Գանիելյանը սառը նայեց Անտոնյանին, — գնում է գնա՞, ասում ես, իսկ դասերից ժամանակ հայրենասիրությունն ես քարոզում, մայրենի լեզու, ֆյանֆստան:

— Ի՞նչ կա ձեռներես, ի՞նչ անենք:

— Եթե մինչև հիմա այդ խելոք հարցերդ տայինք, կարող է պատասխան էլ ճարվեր:

— Ճիշտ ես ասում, համաձայն եմ: Բայց ի՞նչ պիտի անեինք:

— Ինչո՞ւ են գնում: Կարելի՞ էր մի անգամ հարցնել տղային:

— Ափսոս չէ՞ իմ դասարանը, ոչ հանճար կա, ոչ անճար:

— Կա, — ասաց Գանիելյանը, — վերջինից կա:

Անտոնյանը ծիծաղեց, թեպետ Դանիելյանի թթու ակնարկը (երևի իրեն նկատի ունեւ) հասկացաւ: Անտոնյանը չէր կարող հակաճառել Դանիելյանին, նա առհասարակ չէր սիրում որեէ մեկին հակաճառել:

— Մարտին,— ասաց նա,— էս հոտած զրույցին վերջ տանք: Քարմ միս ունեմ: Տուն գնանք, խորոված ուտենք, նարդի կխաղանք, ուզում ես՝ տղայիս հետ շախմատ կխաղաս:

— Մեր դպրոցում քառս է, քառս:

— «Քառս» էլ արդեն ոչ որ չի կարգում: Ինչ որ դասագրքում գրված է, անգիր են անում, ասում: Հետո էլ՝ կինոն են տեսել: Այսինքն, դու ասացիր, չէ՞. ով պիտի հիմա «Պատերազմ և խաղաղություն» կարդա, քսան հատ ֆիլմ են նկարել:

— Այդպիսի խելոք բա՞ն եմ ասել,— անկեղծ զարմացաւ Դանիելյանը, հետո ծիծաղեց,— ասած կլինեմ: Իսկ դու կարդացե՞լ ես:

— Երկրորդ հատորը, որտեղ նապոլեոնի մասին է:

— Անտոնյան, պատկերացնո՞ւմ ես, Մասիսը հանկարծ մեզ տալին: Ի՞նչ պիտի գրենք քո բանաստեղծները: Արագածը մերն է, մի տող գրո՞ւմ են:

— Իսահակյանն օրինակ:

— Ե՞րբ է գրել:

— Վաղ շրջանում: «Ալագյազի մանիները» չե՞ս կարդացել:

— Ասում ես թարմ մի՞ս կա տանը:

— Բաստուրմա եմ գրել: Երեկվանից: Վանուտուն էլ համոզիր, գնանք:

— Վանուտին ինքը հիմա բաստուրմա գրվածի պես է: Կրակն էլ վառել են մինիսարությունում, մնաց՝ խորովեն:

— Կոչում կտա՞ն: Չեն տա, չէ: Թե՞ կտան:

— Չգիտեմ: Ուզո՞ւմ ես, որ տան:

— Հարչուր տոկոսով արժանի է, բայց չեն տա: Այս դեպքը չլինէր, կտալին:

Նրանք արդեն քալում էին դպրոցի բակով, որը լիքն էր երեխաների ժխորով: Գարնանային զնգուն օր էր՝ լցված արևով, հուլյսերով, թարմությամբ: Անտոնյանը փորձեց փիլիսոփայել. «Նալում ես այս երեխաներին ու մտածում. որտեղի՞ց են հետո ծնվում ստահակները, պաշտոնամոլները, անստորագիր նամակ գրողները, որտեղի՞ց»:

— Նրանց մեջ հենց հիմա բոլոր ասածներդ կան, Անտոնյան:

— Ընկեր Մամյան, զանգահարեք շրջկոմի առաջին քարտուղարին:

— Ո՞ւմ, ընկեր Վանունի:

— Ասացի՛ առաջին քարտուղարին:

— Ազգանունն ինչպէս է, ինչո՞ւ զանգահարեմ:

— Ի՞նձ եք հարցնում:

Վանունին ընդգծված պաշտոնական էր: Հիմա էլ շրջկոմը, երևի գնացել է, բողոքել կամ նամակ գրել: Կամ գուցե Քանքանյա՞նն է քչփորում: Չէ, եթե այդպես լինէր, այդքան հարգալից զանգ հաղիվ թե տալին. «Խնդրեք, որ զանգահարի. ե՞րբ, երբ որ կարող է»: Եթե իրենք են կանչում, բառերն էլ են ուրիշ, տոնն էլ. «Վանունի՞, տասնմեկին լինես ընկեր Տիգրանյանի մոտ»: Այդ ժամին գուցե բժշկի ես գնալու, գուցե մանկավարժության խորհուրդ ունես, կամ դաս, ո՞ւմ է հետաքրքիր: Այս անգամ ուրիշ էր. «Երբ որ կարող է, իհարկե, հաճելի կլինէր, այսօր»: Եվ ինքը՝ Տիգրանյանն էր խոսում: Չէ, բողոքե՛լ է, ավել-պակաս բաներ ասել երևի: Գուցե լսի՞ Դանիելյանի խորհուրդը. ավելի լավ է մի ամիս առաջ, քան՝ մի տարի հետո:

— Դե զանգահարիր, ի՞նչ ես մոլորվել: Տիգրանյան է ազգանունը, իբր թե չգիտես:

— Ես շրջկոմում գործ չունեմ:

«Խաղում է. բոլորը դերասան են դառել, իսկ թատրոններում դերասան չկա»:

— Այ տղա, հո չե՞ս գժվել:

Վանունին իր ձեռքով հավաքեց համարը, խոսեց քարտուղարուհու հետ.

— Ընկեր Տիգրանյա՞ն: Վանունին է, Խորենացու դպրոցից: Ընկեր Մամյանը հիմա ինձ մոտ է. խոսափողը տալիս եմ իրեն:

Մամյանը խոսափողը վերցրեց՝ ինչպես շիկացած հարթուկը կվերցնեն:

— Լսում եմ: Ձե՞զ մոտ: Ուզում եք զրուցե՞լ: Ի՞նչ հարցի մասին:

Գժվել է՝ մտածեց Վանունին, կամ այս աշխարհից չէ, այ տղա, առաջին քարտուղարին ո՞վ է հարցնում, թե ինչի մասին պիտի խոսեն: Կամ՝ լավ դերասան է: Շատ լավ:

— Հիմա դաս ունեմ, կարող եմ գալ մեկ ժամից հետո: Հարմա՞ր է...

Մամյանը դրեց խոսափողը.

— Ինչի՞ է կանչում:

— Գնա, կիմանաս,— հետո խորամանկ կկոցեց աչքերը,—
իմանաս, ինձ էլ կասես: Գասը չէր փախչի, հիմա պիտի
գնայիր:

— Մամյա՞ն: Խորենացու անվան դպրոցի՞ց,— քարտուղա-
րուհին աչքի տակով նայեց սեղանի ապակուն դրած թուղթը,—
այո, այո, մի փոքր սպասեք:

Նստեց բազկաթոռին:

— Մխել կարելի՞ է:

— Ուր որ է ընկեր Տիգրանյանը ինքը կկանչի,— քարտու-
ղարուհին երևի չսեց հարցը, քարտուղարուհիներին առհասա-
բակ թվում է, որ բոլոր սպասողները միայն մի հարց պիտի
տան՝ ե՞րբ կընդունի:

Մամյանը սիգարետը մատներով տրորեց զրպանում, երբ
ծխել չէր կարելի, այդպես էր անում:

Վահանը պատմեց Արմենինց տուն գնալու մասին: Ամբողջ
դասարանով, չէր սպասում: Աշոտ Քանքանյանը կա՞ր: «Առանց
նրա է, որ դառնում ենք ամբողջ: Ուզում էր գալ, շտարանք:
Երևի գալիս էր, որ մի նոր ստորութուն անի. ի՞նչ ասացինք,
ինչպե՞ս ասացինք»: Նորերը դաժան են, մտածեց ուսուցիչը,
իսկ բարութունը պիտի բուռնցնեն շունենա, պիտի անպաշտ-
պան լինի: Տոլատոյական քարո՞զ: Բայց ինչո՞ւ է գրել Աշոտը,
ի՞նչ կշահեր, եթե ընկերներին պատժեն, չէ՞ որ ամենքն ուզում
էին մոռանալ կատարվածը, ամեն բան կարծես հարթվում էր:
Ուրիշ, եթե Աշոտին մեղադրեին, կմտածեր՝ պաշտպանվում է:
Հենց այնպես նստել և գրել անստորագիր նամակ: Հարկավոր
է խոսել Աշոտի հետ, բանալի գտնել, ներս մտնել, տեսնել ի՞նչ
կա նրա խորքում. գուցե վիրավորված է դասարանից առ-
հասարակ, գուցե Մարիին սա՞ էլ է սիրում, իսկ Մարին,
պարզ է, արհամարհում է: Ինչո՞ւ են սրա մականունը ճշմար-
տախոս դրել, հասկանալի է՝ ոչ լավ իմաստով: Գուցե պար-
զապես բնավորութուն է՝ ասում է երեսներին ամեն ինչ (ս՞ով
է հիմա դա սիրում) և դա դուր չի գալիս: Այդ դեպքում՝ թող
ասեր Վանունու մոտ կամ գոնե նամակի տակ գներ ստո-
րագրութունը: Արդեն երրորդ օրն է Սոնան չի երևում, Գա-
նիելյանը ման է գալիս կենտրոնացած և դավադիր, Անտոնյանը

պատրաստվում է իր դասարանին տանել Մատենադարան:
Խմբով կարելի՞ է Մատենադարան գնալ: «Լավ միջոցառում եմ
մտածել,— ասաց երեկ,— տանեմ, թող տեսնեն մեր ձեռագրե-
րը, հասկանան, թե ինչ ժողովրդի զավակ են»: Մատենադա-
րան գնալը միջոցառում է: «Ես խնդրել եմ, որ իրենք գնան—
ով՝ երբ ուզում է: Շարաթ օրը գրելու են: Գասերից դուրս: Գու
գիտես, որ ծրագրում չկա»:

— Ընկեր Տիգրանյանը ձեզ է սպասում, ընկեր Պապյան:

— Մամյան:— Ու գնաց դեպի դուռը, մտքում դեռ խոսե-
լով Անտոնյանի հետ. մի շերտ ունեցող մարդ է, գուցե իրե՞ն է
թվում: Գուցե ինքը դեռ միայն մի շերտն է տեսել:

Տիգրանյանը իր տեղից վեր կացավ և ձեռքը մեկնեց, քա-
ռասունհինգին մոտ մարդ էր՝ սպիտակող բունքերով: Հոգնած
էր երևում, մտազբաղ:

— Ես խնդրեցի, որ գաք, որովհետև ինձ հաղորդեցին ձեր
գրույցը մեր շրջկոմում:

Պարզ է: Քանքանյանն իր գործն արել է:

— Գուք, իհարկե, կուսակցութեան անդամ չեք...

— Ոչ, անդամ չեմ, բայց...

— Սուրճ կխմե՞ք...

Այ քեզ անցում:

— Կարելի՞ է ծխել:

— ... Եվ սուրճ: Ծի՞շտ հասկացա:

Քարտուղարը երկու երկարատև զանգ տվեց: Երևի նշա-
նակում էր՝ երկու բաժակ սուրճ: Իր նախկին դպրոցում դի-
րեկտորը յոթ հոգու կանչում էր. զանգով՝ ուսմասվարներին,
ավագ ջոկատավարին, քարտուղարուհուն, տնտեսավարին,
կուսբյուրոյի քարտուղարին, արհկոմի նախագահին: Ամեն
մեկն իր զանգերի թիվը գիտեր: Զա՛նգ՝ ոտքի էր կանգնում
քարտուղարուհին, երկրորդ զանգ՝ սա նստում էր, նստած տե-
ղում սկսում էր շարժվել առաջին ուսմասվարը, երրորդ...
երկրորդ ուսմասվարը... Եվ այսպես շարունակ: Ամենադժվա-
րը տնտեսավարինն էր՝ յոթ զանգ, և ամենաանհասկանալին,
որովհետև նա հազվադեպ էր ուսուցչանոցում լինում: Ինչո՞ւ
հանկարծ հիշեց զանգերը:

— Պատմութեանը, իհարկե, հիմնական գծերով ես ծանոթ
եմ: Ցավալի դեպք է:— Եվ հանկարծ:— Գուք ո՞ր դպրոցում

եք աշխատել մինչև... Մերանգուլյանի մոտ... երեք տարի, այդքան դիմացա՞ք:

Ուրեմն, Մերանգուլյանին լավ է ճանաչում: Դա մխիթարական է:

— Ուրեմն, այդ հերոսի ընտանիքն ուզում է արտասահման գնալ: Այդպես: Իսկ հերոսուհին արդեն երեկոյան դպրոցում է:

— Արմենն, ինձ թվում է, լավ տղա է, աղջկան չեմ տեսել: Երկու օր առաջ ամբողջ դասարանը գնացել է նրանց տուն: Իրենք՝ աշակերտներն են որոշել ու գնացել: Դատավարության պես բան են արել, պատմում էին, որ ծնողները բառ չեն գտել ասելու, մոլորվել են:

— Ամբողջ դասարանով, ասում եք:

— Բացի... բացի Աշոտ Քանքանյանից:

— Ա, մեր Խաչիկի որդին:

— Գիտեք, այդ բանն, իհարկե, չպիտի անեին, կարելի էր ուրիշ կերպ, բայց... ուզո՞ւմ եք անկեղծ լինեմ. գրատախտակին գրածը սրտովս էր՝ «Նա մատնեց իր ընկերներին. այդպես է սկսվում նաև դավաճանությունը հայրենիքին»:

— Մի քիչ պաթետիկ չէ՞:

— Ուզո՞ւմ եք, ձեզ մի շարագրություն ցույց տամ, մի քանի տող, կասեք պաթետիկ է, բայց... Ես հավատում եմ: Շատ չե՞նք առօրյա, մանր-մունր դարձել, զգուշանում ենք նվիրական բառերից, հանկարծ շասե՞ն կեղծում է... Կարգա՞մ:

— Այո, այո, խնդրեմ:

Մամյանը բացեց կուսիկ Սարուխանյանի տետրը. «Ինչո՞ւ մեծերը պատերազմի մասին խոսելիս, մեզ մի տեսակ նախատինքով են նայում. այսինքն, ձրիակերներ, գիտե՞ք, թե ինչեր ենք մենք արել ձեզ համար: Մեզնից, այդ «ձրիակերներից» ոչ մեկը մեղավոր չէ, որ մեծերը տեսել են պատերազմը, իսկ մենք՝ ոչ: Իսկ եթե հանկարծ նորից պատերազմ լինի... Ես համոզված եմ, որ մեր տղաների երկար մաղերը, եթե տեղը գա, ամուր օղակ կդառնան թշնամուն խեղդելու համար, իսկ աղջիկները, իրենց շավարները պատռելով, կկապեն տղաների վերքերը: Եվ հետո, չե՞ք գտնում, որ միևիուրեք ավելի հեշտ կլինի սողեցող գնալ կամ վազել...»:

— Մինի-յուբկայի բավական ինքնատիպ մեկնաբանություն է,— ծիծաղեց Տիգրանյանը, հետո մոռալվեց,— մեր զավակ-

ներին անգամ երբեմն չենք հասկանում: Ասես նրանք հին հունարեն են խոսում, մենք գրաբար:

— Պիտի սովորել հին հունարեն: Ելք չկա, որովհետև ոչ թե ուրիշ էլք չկա, այլ դա է ճշմարիտ ճանապարհը: Ջահելների հետ տարվող աշխատանքն ինձ հաճախ թվում է բալիտ... սառույցի վրա: Մենք պարում ենք սառույցի վրա, իսկ սառույցից ներքև նրանց կյանքն է, իրենց հոգսերով, հիմարություններով, երազներով, սխալներով:

— Մենք նրանց չափում ենք միայն մեր ապրածով, մեր ջահելությունով:

Մամյանին գրույցը սկսեց գուր գալ:

— Իսկ այդ կինչի դատաստանը...

Ձեռքը, որ մեկնել էր սուրճը վերցնելու, թեթևակի դողաց: Սկսվում էր հիմնականը: Ոչ, երևի այդ է ճանապարհը՝ կթողնի իր վերջին դպրոցը, կզբաղվի Ապոլինների թարգմանությամբ:

—.. Ուրեմն նրանք վստահ չեն եղել, հասկանո՞ւմ եք, վստահ չեն եղել, որ ստորությունը կպատժվի, որ մենք՝ մեծերը, կպատժենք: Գրա համար իրենք են դատել: Սա է ցավը: Արել են իրենց ձեռքով, և ստացվել է... կինչի դատաստան:

Սուրճը խմեց միանգամից, շրթունքները վառվեցին: Բայց սրտից մի քար ընկավ:

— Թվում է նրանց մասին ամեն ինչ գիտենք, որովհետև մեզ գիտենք: Իսկ մեզ գիտե՞նք: Տասնյոթ տարեկան պատանի և անստորագիր նամակ: Ասեիր ամենքի ներկայությամբ կամ այն ժամանակ, երբ ուզում էին այդ բանն անել, բռնեիր ընկերներիդ ձեռքը...

Տիգրանյանը նրա մաքերն էր կրկնում բառ առ բառ: Մամյանը ժպտաց:

Ահա Աշոտ Քանքանյանի նամակը... Սա՞ ինչու է թղթապանակի մեջ: Յույց տա՞, թե՞ կարիք չկա: Ի՞նչ իմանաս:

— Այդ նամակը... կուզենայի՞ք տեսնել:

— Հետաքրքիր է: Մեր դարակները լիքն են նման բաներով, բայց տասնյոթ տարեկանի գրած... չեմ հանդիպել:

Մամյանը մեկնեց թուղթը:

Տիգրանյանը ակնոցը դրեց, սկսեց կարդալ: Հետո հանկարծ ակնոցը հանեց, տրորեց ճակատը: Նորից դրեց ակնոցը, մոռալվեց. Մամյանի աչքի առաջ կարծես ավելացան կնճիռ-

ները. «Զի կարող պատահել»,— ինքն իրեն ասաց, բայց ստաց-
վեց, որ ասաց Մամյանին:

— Ի՞նչը:

— Ոչինչ: Կարելի՞ է այս նամակը մեկ օրով նվիրեք ինձ:
Վաղը մենք նորից կհանդիպենք:

Նորից ուշադիր նայեց նամակը, նայեց ծրարը: Հետո բա-
վական կտրուկ ու շոր ասաց.

— Դուք ետ կվերցնեք ձեր դիմումը: Ես խոսել եմ ում հետ
հարկն է: Մինչև ձեր գալն եմ խոսել: Մարտին Դանիելյանն իմ
հին ուսուցիչն է, սարսափում էինք նրանից՝ շոր, կծու մարդ
էր, բայց ես հավատում եմ նրան:

Ահա, վերջապես գաղտնիքը պարզվեց: Դանիելյանն է,
ուրեմն, խոսել քարտուղարի հետ և ոչ թե... Դրա համար այս
օրերին լուռ էր, անթափանց:

— Մինչև դուք կհասնեիք շրջկոմ, ես խոսեցի Վանոնու հետ:
Ես, պարզապես, ուզեցի ձեզ հետ զրուցել: Կշարունակենք վաղը,
եթե կարելի է:

ՀԱՅՐ ԵՎ ՈՐԴԻ

Այն, ինչ հաջորդ օրը Մամյանն իմացավ Տիգրանյանից,
աներևակայելի էր: Մի գիշերում Տիգրանյանը կարծես ձե-
րացել էր: Նա ուսուցչին սպասում էր իր փոքր սենյակում,
հրավիրեց նստել բազկաթոռին:

— Այն, ինչ պիտի ասեմ,— սկսեց նա անմիջապես,— գուցեև
իրավունք չունեի ասելու, բայց չեմ ուզում նաև կիսվել ուրիշ
մեկի հետ:

Տիգրանյանը անսպասելի, նյարդային վեր կացավ աթոռից,
սկսեց ետուառաչ անել սենյակում: Լուսթյունը երկարեց:

— Վերջին մեկ տարում,— շարունակեց Տիգրանյանը,—
մի քանի անտորագիր նամակներ են գնացել քաղկոմ,
Կենտկոմ՝ շրջկոմի գործունեության, նրա ղանադան աշխա-
տողների մասին: Ամեն անգամ ստուգվել են և հերքվել, բայց
պղտոր առուն շարունակվում է. մեկ ամիս առաջ ստացել են
վերջինը: Առայժմ վերջինը: Նամակները նույն ձեռագրով
են, ինչ-ինչ մանրութներից կարելի է կռահել, որ գրողն, այ-
նուամենայնիվ, անտեղյակ մարդ չէ: Տաք, ամենօրյա լա-

րում պահանջող աշխատանք և, իհարկե, հնարավոր է և՛ սխալ,
և՛ վրիպում: Բայց նայած թե ինչ հայացքով ես նայում
այդ ամենին՝ զազրախոսի՞, թե՞ նույն գործով մտահոգ մար-
դու: Անցյալ տարի մեր բաժնի վարիչներից մեկը ծանր սխալ
էր թույլ տվել, մենք հայտնաբերեցինք, բայց ես խնդրեցի
զբաղվել ուշադիր, լսել նրա բոլոր պատճառաբանությունները,
խորամուխ լինել հարցի ծալքերի մեջ: Եվ ահա, մինչ մենք
զբաղվում էինք այս մարդու ճակատագրով, նամակ՝ նույն
ձեռագրով՝ շրջկոմի ապարատում հովանավորում են հանցա-
գործին: Փաստերը սխալ չէին, որովհետև մեր փաստերն
էին, բայց ո՞վ է գրել և չէ՞ որ մենք արդեն պատրաստվում
էինք բյուրո մտցնելու: Մի խոսքով,— Տիգրանյանը դառը
ժպտաց,— պատրաստվեցեք լսել շատ ահավոր մի բան. այդ
բոլոր նամակները գրված են ձեր աշակերտի ձեռքով:

— Ինչպե՞ս թե,— շհասկացավ Մամյանը,— մեր աշակերտը
ի՞նչ...— և ապշած ոտքի կանգնեց,— չի կարող պատահել:

— Այո, ա՛յո, պատահել է. հայր Քանքանյանը թելադրել է,
որդին՝ գրել: Ողբերգություն չէ՞: Եվ այսօր, հենց քիչ առաջ,
նա սովորականի պես ներս է մտնում, հարցնում է առողջու-
թյունս, հարցնում է, թե երբ եմ դնալու արձակուրդ, ստամոքսս
հիվանդ է, բարեկամաբար խորհուրդ է տալիս, թե, ախր, այդ-
քան չի կարելի աշխատել...

— Ով գիտի շողոթորթել, հենց նա է, որ գիտի նաև զրպար-
տել,— ընդմիջեց Մամյանը.— հին ճշմարտություն է:

— ... Որ մենք երբեմն մոռանում ենք,— հառաչեց Տիգրան-
յանը:

— Ի դեպ, այդ տղան իր շարագրության մեջ գրել էր, որ
երազում է դառնալ շրջկոմի առաջին քարտուղար:— Արդեն
դռների մոտ ասաց Մամյանը, մտածելով, որ դա կզվարճացնի
Տիգրանյանին:

— Հենց այդպես էլ գրե՞լ էր:

— Հենց այդպես:

ԵՐԿՐԱԾԱՐԺ

— Երևում է ուժեղ մարդ ես, Մամյան,— ասաց Վանունին,—
հասարակապետի, քիչ առաջ զանգեցին, այդ տղային երևի

հարկավոր է վերականգնել, Հո ինձ չբամբասեցի՞ր մինիստրի մոտ:

— Մինիստրի մոտ գնացել է դասարանը: Նա ինձ չընդունեց:

— Լավ, լավ, մի կոտորատվիր, հասկացանք: Ուրեմն սովորել եք, հա՞, իրար հետ: Ինչո՞ւ էիր թաքցնում: Դա զբարոցի համար էլ լավ է: Դիմումդ պատռել-զցել եմ: Աշխատիր, Ի՞նչ է պատահել, Ի՞նչ է, Ի՞նձ հետ չես ուզում աշխատել: Եկող տարի հեշտ կլինի: Քո խելառներն ավարտում գնում են: Իններորդցիները ավելի խելոք են: Երկու տասներորդն էլ երեի քեզ տանք, Անտոնյանը գլուխ չի հանում: Եվ մի իններորդը: Լավ չէ՞:

Ո՞վ է ասել, որ Ռուբենի հետ սովորել են: Մամյանը ոչ մի գնով չէր ուզեմ, որ գա իմացվեր: Լավ է, իհարկե, որ Ռուբենը ընդունել-լսել է երեխաներին: Պատկերացրեց Ռուբենին երեխաների հետ խոսելիս, երեի պատմել է մեր դպրոցական օրերից, իր շարություններից. Ի՞նքն է ասել, որ սովորել ենք միասին, ուրիշ ո՞վ... Երեխաներին անպայման հյուրասիրած կլինի, հարցրած կլինի՞ սիրահարվո՞ւմ եք... Ռուբեն, Ռուբեն... Արքայական ժեստ է արել, նա սիրում էր այդպիսի բաներ. տեսեք, ինքը մի հատիկ խոսքով կարող է ուղղել սխալը, եթե նույնիսկ սխալ չի, կասի, որ թեպետ սխալ չի, բայց ինքը գտնում է, որ ավելի ճիշտ է այսպես ու այսպես անել: Ռուբենի նկատմամբ կուտակված դառնությունը փոքր-ինչ մեղմացավ: Երեկ երեխաները դուրս են եկել՝ նրան սիրահարված...

— Ընկեր Վանունի, կարիք չկա, որ դպրոցում իմանան... Ես խնդրում եմ, մանավանդ, որ ընդամենը մի տարի ենք միասին սովորել, հետո ես գնացի ուրիշ դպրոց. աշակերտ ժամանակ էլ ինձ դպրոցից դպրոց էին քշում: Նա հիմա մեր ղեկավարն է, խնդրում եմ...

— Հասկանում եմ, հասկանում եմ, Վահան: Ես գովում եմ, որ համեստ ես: Սաֆարյանը լավ մարդ է, իսկական մանկավարժ է: Գե, ինչ պիտի անես, մարդն զբաղված է, մերը մի դպրոց է, գլուխ չենք հանում, հազար ութ հարյուր դպրոց, հազար ութ հարյուր հոգս, քառասուն հազար ուսուցիչ: Բայց հանդիպիր նրա հետ, գնա-արի, ինչի՞ ես կորցնում ընկերությունդ:

Դիմումը կտամ քննություններից հետո, մտածեց Մամյանը, և սեպտեմբերից կմնամ տանը: Այդպես ավելի լավ կլինի. ինքը մարտիկ չէ. կովող չէ, այլ մի տխուր, անօգնական հեքիաթասաց: Դրանց ժամանակն անցել է:

Մի շաբաթ կլինի, որ չի այցելել մորը: Գերեզման բառը մոր կողքին չդրեց, մորը տեսավ իր հին բազկավթոռին նստած, ակնոցն աչքերին: Ուրեմն Արմենը վաղը-մյուս օրը կգա դասի... Օ՛, Հայրենիք, դառն ու անուշ,— վերջապես հասկացավ այդ տղային և ինչ լավ էր, որ այն ժամանակ չընդգծեց այդ տողը: Սանոյանի պես չգրեց կարմիր թանաքով՝ թեմայի հետ կապ չունի: Ինչպե՞ս ճանաչել բոլորին, ինչպե՞ս կարգալ նրանց թաքուն մտքերը: Աշոտ Քանթանյանի շուրջը կարծես լրիվ դատարկություն է գոյացել, վակուում՝ կասեր Դանիելյանը, ոչ ոք չի նկատում նրան, թեպետ ոչ ոք նաև չի նեղացնում... Գուցե հարկավոր է խոսել տղայի հետ, գուցե դեռ ուշ չէ, մի ամիս հետո կավարտի, կգնա, իր հետ ահավոր այդ գաղտնիքը, կխորանա շարության մեջ, քանի-քանի մարդու կյանք կթունավորի: Մի օր էլ, Ի՞նչ գիտես, կդառնա մինիստր կամ շրջկոմի առաջին քարտուղար: Կենդանի փայտոջիւն ավելի վտանգավոր է, քան մեռած նապոլեոնը,— հիշեց որտեղից որտեղ: Գուցե նրա մեջ ինչ-որ առողջ բիշ կա, գուցե նա հորը համարել է ճշմարտության զինվոր, նահատակ, գուցե նա մեղավոր է զգացել իրեն, որ տղաները խաբեցին բոլորին: Սկսեց մտաբերել, որ նա խելոք աչքեր ունի, լավ ձեռագիր: Մամյանը զարմանալի ձևով է ընկալում մարդկանց արատները: Տեսնելը՝ տեսնում էր, գուցե ուրիշներից ավելի լավ, բայց նույն մարդու մեջ անմիջապես փորձում էր որոնել բարի, նաև ազնիվ գծեր: Եվ գտնում էր: Ի՞նչ կա որ. ուրիշներն էլ միայն սև գծեր են տեսնում և ջնջում մնացածը. հարաբերությունը, ի վերջո, նրանց օգտին է՝ հարյուրն ընդդեմ տասի, հինգի, ընդդեմ... մեկի: Մամյանը չէր վախենում պարտությունից, մանավանդ որ՝ սովորել էր այդ պարտություններին, հիասթափություններին: Բայց ավելի լավ չէ՞, որ տասից ինը քեզ խաբեն, բայց չկասկածես բոլոր տասին. մեկը, չէ՞ որ մեկը, այնուամենայնիվ, ճշմարիտ է, իսկ դու կարող էիր նրան էլ կասկածել, ուրեմն, նրան էլ կորցնել: Վանունու հետ ունեցած վերջին զրույցը նոր հարցականներ ծնեց, ավելի խճճեց Մամյանի վիճակը. կաս-

կամ շկա. նա կսկսի խնդրել, որ Մամյանը բարեխոսի իր համար, օգնի, որ վաստակավորի կոշումն արագացնեն, որ դպրոցի թերութիւնները չնկատեն: Ինչպես բացատրի իր և Ռուբենի իրական հարաւերութիւնը: Կհամարուի: Չէ, գնալ է պետք այս դպրոցից: Սուր մի ծակոց զգաց ներսում. արդեն քանի անգամ այսպես հաստատ որոշում է առհասարակ թողնել դպրոցը և հետո համոզվում, որ չի կարող ապրել առանց դպրոցի, առանց այս խենթ, անհասկանալի ու սանձարձակ պատանիների: Մարին սառը և կովարար ընդունեց իրեն, գրույցը համարյա շտապվեց, ասաց, որ կարեօր նյութեր ունի տպելու... Երեկ գիշեր Սոնային գրեց երրորդ նամակը, որ, իհարկե, դարձյալ կմնա իր թղթերի մեջ: Սոնայի հետ տարօրինակ բաներ են կատարվում...

Մինիստրութիւն պատմաբանը այս անգամ խոսում էր հարագատի պես. «Լսիր, Սահակ, շես երևում, անպայման գո՞րծ պիտի ունենաս, որ գաս մեր կողմերը: Էն օրն էլ մինիստրն էր հարցնում»: «Ո՞ւմ, ի՞նձ էր հարցնում»: «Քեզ: Առողջութիւնդ ո՞նց է, աղջիկդ ո՞ր դասարան է փոխադրվում»: «Աղջիկս՝ իններորդ»: «Օրիորդ է դառնում, է՛, Սահակ, ծերացանք...»: «Ես արդեն երեք թոռ ունեմ»: «Իմ աղջիկն ավարտում է դպրոցը, լսիր, պատկերացնո՞ւմ ես, սիրահարված է: Մի ամիս առաջ իրենց դպրոցում էի, ինչ-որ երեկո էր, իրենք բանավեճ են ասում, աղջիկս ինձ հարց է տալիս: Աղջիկս, պատկերացնում ես, ինձ հարց է տալիս»: «Ի՞նչ հարցրեց»: «Կըշմես, հարցնում է, թե հնարավո՞ր է, որ աղջիկն առաջինը սեր խոստովանի տղային...»: «Միրահարվել է»: «Տանը հարցնում եմ, այ ախշի, էդ ի՞նչ հարց էր, որ դու տվիր: Ասում է՝ ես քեզ իբրև մանկավարժի հարցրի և ոչ թե իբրև հոր: Տանը ես քեզ այդպիսի հարց չեմ տա: Հասկացա՞ր...»: «Վերականգնեցի՞նք, բայց այդ տղան վայ թե էլի թուշի Ավստրալիա»: «Լավ չի լինի, ասենք, մեղ ի՞նչ կա»: «Իսկ Մամյանն ասում է՝ մենք բոլորս պատասխանատու ենք նրա զնալու համար»: «Մամյանը, հայ գրականութիւնն ուսուցի՞չը: Լսիր, երեկ մինիստրը գովում էր նրան: Կարգի՞ն ուսուցիչ է»: «Որ գովում էր, ուրեմն լավ ուսուցիչ է, դու ինձնից լավ գիտես»: «Չէ, բան չեմ ասում: Լսիր, ասում եմ, քանի մինիստրի տրամադրութիւնը լավ է, տանեմ բնութագիրը

ստորագրի, հը՞...»: «Զգիտեմ, կարող եմ էն աշխարհը գնալ նաև առանց վաստակավորի կոշման, թեպետ... Իսկ Մամյանը լավ ուսուցիչ է, առիթ որ լինի, իմ կարծիքն էլ հասցրու մինիստրին»:

Սոնա Միքայելյանի մեջ, իրոք, տարօրինակ երկրաշարժ էր սկսվել: Նա հանկարծ սկսել էր հասկանալ, որ դպրոցը տարիների ընթացքում ներթափել է իր մեջ, դառել է իր ողջ կյանքը, իր կենցաղը, կախարդական մի շրջան, որից չի կարողանում դուրս գալ: Դասեր, փոքրներ, երեկոներ, ելույթներ՝ զանազան խորհրդակցութիւններում, ժողովներում: Եթե անգամ ամենասիրելի էակը՝ մայրը, սիրածը տղամարդը, զավակդ անգամ՝ դառնում է քո ողջ կյանքը, դա սարսափելի է, և դու մի օր անպայման կկորցնես նրանց: Ամեն օր դպրոց մտնելը նրա համար դարձել էր խոհանոց մտնելու պես մի բան: Այնինչ դպրոց մտնելը տաճար մտնել է: Ամե՞ն օր: Տաճարո՞ւմ... Ամեն օր այնտեղ ապրել հինգ-վեց ժամ և շկորցնել տաճարի զգացողութիւնը: Նա հասկացավ, որ դպրոցը իր համար համարյա խոհանոց է դարձել. կրկնվող առօրյա: Նույն դասերը, նույն երեկույթները, նույն ժողովները՝ մտքերի, զգացումների, արարքների մի իսկական հարահոս: Բայց չէ՞ որ նրանք մարդ են ձևավորում, բնավորութիւններ, ապագա: Հարահոսը կարող է մեքենա հավաքել՝ մաս առ մաս, պտուտակ առ պտուտակ, իսկ մարդը... Նա ցավով հասկացավ, որ վարժվել է այդ հարահոսին, դարձել է նրա մի օղակը, և դրա համար է գրգռվում, երբ որևէ դեպք, որևէ բնավորութիւն հակասում է սովոր ընթացքին, խառնում հաշիվները: Նա հասկացավ նաև, որ ինքը համարյա զրկվել է անձնական կյանքից և դրանով աղքատացել է իբրև... ուսուցիչ: Մամյանը տխրում է ու զարմանում, հրճվում է ու տառապում, նա ամեն օր դպրոց է մտնում՝ կարճես առաջին անգամ... Մամյանը, ախ, այդ Մամյանը. «Ես նրանց կստիպեմ սիրել Տերյանին, — ասաց մի օր, — ոչ թե յուրացնել «Տերյան» թեման, այլ սիրել, այո, այո»: Ես նրանց կստիպեմ՝ դա առաջին պիտի նախադասութիւնն էր, որ Սոնան լսեց նրանից, թեպետ անմիջապես էլ մեղմացավ. «Նրանք կսիրեն, նրանք շեն կարող շտրել Տերյան...»:

Սոնան սկսեց զանգահարել իր հին ընկերուհիներին, համարյա ամեն երեկո թատրոն կամ համերգ էր գնում, սկսեց կար-

գալ, իր համար կարգալ, ոչ թե ելույթի կամ երեկոյի: Տարբա-
լուծվում եմ, մտածեց նա մի օր, բայց առանց տխրութեան,
նրա էութեան բոլոր մուկեղանքներն արթնացել էին, ուշադրու-
թյուն էին պահանջում: Եվ նա տրվեց տարերքին, աշխատեց
մոռանալ դպրոցը՝ իր ժխորով, իր հոգեբերով: Մայրն ուրախա-
ցել էր. «Վերջապես, վերջապես հիշեցիր, որ կին ես»: Կի՞ն,
չէ, մայրիկ, ում պիտի հետաքրքրի երեսունվեց տարեկան շա-
մուսնացած աղջիկը: Եթե ամուսնացած-բաժանված լինիր,
գուցե... Խուսափում էր Մամյանից, բայց շարունակում էր,
իր մեջ՝ ամեն օր շարունակում էր զրուցել, վիճել, կռվել նրա
հետ: Տասներորդ «բ» դասարանը հիմա ընդգծված հարգան-
քով է իրեն բարևում, լավ է, որ Ռուբեն Սաֆարյանը չմերժեց,
ընդունեց երեխաներին, և Արմենն էլ դպրոց կվերադառնա: Նա
իրեն պարտավոր համարեց այդ անելու, որովհետև, եթե ինքը
պատահաբար չբացեր դասարանի դուռը, երեխ այդ դեպքը այդ-
պես էլ լուռ, անկատ անցներ: Խաղ էր, հիմար, երեխայական
խաղ, նրանք ամենքը զառանցում են ժամանակակից երևալու
ցավով, թեպետ այդ դեպքը նաև շատ ուրիշ մուժ անկյուններ
լուսավորեց. Մարիի կյանքը, Արմենի արտասահման գնալը,
Աշոտ Քանթանյանի էությունը:

— Սոնա՞,— Մամյանն էր,— հույս ունեմ, չես շտապում,
միասին գնանք, այսօր իմ ծննդյան օրն է, կուզենայի երկուսով
լինեիր:

Մամյանը ամեն ինչ ասաց իրար հետևից, նույն նախադա-
սություն մեջ և շփոթված նայեց Սոնային:

— Գնանք, Վահան:

Սոնան պատասխանեց նույնպես միանգամից, բնազդական
վախը հուշեց, որ եթե երկարացնի, երեխ հազար ու մի պատ-
ճառ արթնանա և սառը կասի. «Կներես, Վահան, չեմ կարող»:
Նա հանկարծ ինքն իրեն խոստովանեց, չէր ուզում, բայց խոս-
տովանեց, որ այս մարդը շատ մտերիմ է դարձել իրեն և այդ
ճշմարտության դեմ ինքն անուժ է արդեն: Եվ, որ զարմանալի
է, ինքն ուզում է անուժ լինել: Գուցե այստեղից է սկսվում
կիրք՝ ինչ-որ մեկի առաջ անուժ լինելու պահանջից:

— Ի՞նչ հաճույք՝ շամպայն խմել քիմիական մի կնոջ հետ:

— Իմ ամենասիրած առարկան դպրոցում քիմիան է եղել...

— Կոմպլիմենտ անելու անսովոր ես, Վահան, հարկավոր

չէ, մանավանդ, մի անգամ ասել ես, որ քիմիայից միշտ «եր-
կուս» ես ստացել:

— Կյանքն ինձ միշտ երկուս է դրել իմ սիրած բաներից: Ես
ու՛մ և ինչ սիրել եմ, նրանք չեն սիրել ինձ:

— Ուրեմն, ես քեզ գերազանց կզնեմ, որովհետև ինձ... չես
սիրում:

— Քիմիայում բացառություններ չեն լինում:

— Զգիտեմ, Վահան, գուցե... լինում են:

Երկու շիշ շամպայն խմեցին, Մամյանը բանաստեղծույթուն-
ներ կարդաց, երաժշտություն լսեցին: Զկարողացավ ոչ նա-
մակները տալ, ոչ որեէ բառ ասել: Ուղեկցեց մինչև տուն,
տխուր նայեց նրա հետևից, կանգնեց-սպասեց այնքան, մինչև
հինգերորդ հարկում մարեց Սոնայի ոտնաձայնը: Հետո բաց-
վեց և փակվեց դուռը: Մտամոլոր վերադարձավ տուն, սկսեց
գրել շորթորդ նամակը:

— Իմացա՞ր,— դավադիր փսփոսաց Դանիելյանը,— Խաչիկ
Քանթանյանը դիմում է տվել ազատվելու, Տիգրանյանն ասել
է՝ կմտածենք: Զարմանալի է, այդպես հե՞շտ թողեց դիրքերը:
Մամյանը մեծ ճիգով կարողացավ իսկապես զարմանալ.

— Մի՞թե:

Անգամ Դանիելյանին նա չէր ասել Տիգրանյանի հայտնած
ահավոր գաղտնիքը և հանկարծ ցավով մտածեց նույնիսկ Խա-
չիկ Քանթանյանի մասին:

ԴԱՏԱՐԿ ՏՈՒՆ

Արմենի դպրոց վերադառնալը 10-րդ «բ» դասարանում
իսկական տոնի վերածվեց. բոլոր աղջիկները, իրարից հերթը
խլելով, համբուրվեցին նրա հետ:

— Ես էլ եմ ուզում, որ ինձ հեռացնեն,— սրամտեց Սըմ-
բատը:

Բայց Արմենը տխուր էր: Սրտից ծանր մի կշռաբար էր
կախված, և ընկերներին նայում էր ասես հեռացող գնացքի
պատուհանից: Հարցականներ, անողոք հարցականներ, և նրանց
մագիլների մեջ իրեն պատեպատ խփող տասնյոթ տարեկան մի
տղա: Դժվար կռիվ. ո՞վ է հաղթելու:

Հեռախոսի զանգը, որ գիշերվա լռության մեջ փոքր-ինչ տազնապալի թվաց, նրան հանեց ինչ-որ քաղցր թմբիրից:

— Լսում եմ:

— Վահան: Զարթնացրի՞:

— Ո՞վ է: Չէ, քնած չեմ: Ո՞վ է:

— Զայն էլ արդեն չես տարբերում: Ռուբենն է:

— Ռուբեն... Հա, շէի կարող երևակայել, թե դու կզանգահարես:

— Ես եմ: Լսիր, աշակերտները քեզ շատ են սիրում: Գիտե՞ս, չէ՞, որ ինձ մոտ էին եկել:

— Գիտեմ, բայց սիրելն ինձ համար նորություն է. նրանք ինձ առաջժամ հետախուզում են, իրար մեջ, կարծեմ, ձեռ առնում և ամեն դասի մի խենթություն անում:

— Մի կտորատվիր: Այ տղա, դու ի՞նչ ես անում, որ քեզ սիրում են:

— Հեքիաթներ եմ պատմում:

— Ի՞նչ, հեքիաթներ: Սա հեքիաթներով կերակրվող սերունդ չէ, սրանց կծու-թթու-սուր ուտելիք է հարկավոր:

— Ես հեքիաթներ եմ պատմում, Ռուբեն, նաև իմ ու քո կյանքի հեքիաթներից, որ դու վաղուց մոռացել ես կամ կմոռանաս: Ես նույնիսկ պատմեցի, թե ինչպես եմ սիրահարվել: Հիշում ես, չէ՞, Գայանեին: Ոչ նա ամուսնացավ, ոչ ես. ինձ թվում էր՝ նա մեր Արմենին էր սիրում, իսկ նրան... Զգիտեմ: Ահա այսպիսի հեքիաթներ եմ պատմում: Մի անգամ միայն աշակերտներից մեկը սրամտեց. «Զեր կյանքը հեքիաթների դասագիրք է», — ասաց:

— Լավ է ասել:

— Հեքիաթները դասագրքի լավագույն տեսակն են, ինձ համար, դոն: Մի մոռանա մեր հեքիաթները, Ռուբեն:

— Ակնարկում ես, որ չընդունեցի այն օրը: Ահավոր զբաղված էի՝ հետո էլ՝ անսպասելիորեն վերև կանչեցին: Ինչո՞ւ զանգ չավիր, խնդրել էի, չէ՞...

— Ինձ ոչինչ, ես ինչ որ պետք էր՝ մտքիս մեջ ասացի քեզ ու զնացի, Նվարդ Պարոնյանին չես ընդունել, դրա համար քեզ կախելը քե՞ն է:

— Ես հանձնարարել էի, որ լսեն նրան, բայց ոչինչ չէր ասել: Զգիտե՞ս, թե ինչ հարցով էր եկել:

— Նա իր աշակերտին էր ուզեցել տեսնել, իսկ աշակերտը գործերի կամավարիչ չի ունենում, Ռուբեն:

— Լավ, լավ, ես նորից կկանչեմ:

— Կկանչեմ, հանձնարարեցի... Ինչ բառեր ես սովորել: Աշակերտը հանձնանարում է, որ կանչեն, իր մոտ բերեն ո՞ւմ — իր ուսուցչին — սքանչելի է:

— Զեր համար հեշտ է, ազատ, ձեր գլխի տեր մարդ եք:

— Թո՛ղ պաշտոնդ, դու էլ դարձիր ազատ, քո գլխի տեր մարդ: Գիտե՞ս, ինչ հիշեցի — ասում են մի բարձր պաշտոնյա, երևի ձեռոնցից մեկը, գնում է իրենց գյուղ ու հենց այնպես արքայավայել զրույց է անում համագյուղացիների հետ. «Ո՞նց ես, Օհան քեռի», — հարցնում է: «Լավ եմ, շատ լավ եմ, դու ո՞ւր ես»: «Ես, ես ոչինչ, Օհան քեռի»: «Զի լինի՛ այդ քո ոչինչը տաս ինձ, իմ շատ լավը դու վերցնես», — ասում է Օհան քեռին:

— Ի՞նչ ես ակնարկում:

— Մի ծումովիր: Էն գլխից ուրիշներին հրամայելը քեզ դուր էր գալիս: Գիտե՞ս դասարանում ինչ պատմեցի:

— Ի՞նչ:

— Հիշո՞ւմ ես, որ բերեցիր «Մանոն Լեսկոն», գիշերով, ուղղամգիտության կարիստում կարդացիք...

— Հիշում եմ: Եվ ի՞նչ, ի՞նչ ասացին:

— Ոչինչ: Լոեցին: Երևի սկսեցին մտածել: Ես նրանց չեմ հարցնում, թե ինչ են մտածում: Ես ուզում եմ, որ նրանք իրենց հեքիաթներն ունենան:

Ռուբենը բավական երկար լոեց: Վահանը կուզենար այդ պահին տեսնել նրա դեմքը, նայել աչքերին:

— Ես քեզ խնդրում եմ, Ռուբեն, ինքդ զնա մեր դպրոց, հանդիպիր Նվարդ Պարոնյանին, բոլորի ներկայությամբ ասա, որ քո ուսուցչուհին է եղել:

Ռուբենը չպատասխանեց: Գուցե դրե՞լ է խոսափողը:

— Ռուբեն:

— Լսում եմ, չեմ խլացել:

— Մի խոսքով, ուրախ եմ, որ զանգահարեցիր:

— Հանդիպե՞ք մի անգամ, թեկուզ այս քանի օրը:

— Մանուկին ասա, մեզ կհավաքի...

— Էդ հիմարն էլ դիմում տվեց-զնաց:

— Սքանչելի է արել: Բարի գիշեր, Ռուբեն:

— Բարի զիշեր: Երևա:

— Ինձ կարող ես կանչել: Իրավունք ունես: Կհանձնարարես-կկանչեն: Մի բան եմ նշրում. մի վարժվիր քո իրավունքներին: Այսօրվա իրավունքներիդ: Գոնե քո ներսում քմծիծաղ տուր պաշտոնիդ վրա: Այսօր, երբ այդ աթոռին ես, մի համարիր, որ դու ես ամենաարժանավորը: Հետո, երբ չես լինի այդ աթոռին, դժվար կլինի... Քեզ համար դժվար կլինի:

— Բոլորը խորհուրդ տվող են:

— Քեզ տալու ուրիշ բան չունեմ, Ռուբեն: Մանավանդ, որ խորհուրդները չեն մաշվում, որովհետև խորհուրդները լսում ենք, վերցնում ու... չենք գործածում: Իսկ մեր ուսուցչուհու մոտ՝ զնա: Չհամարձակվես նրան կանչել: Լսո՞ւմ ես, չհահարձակվես:

— Ասում ես պատմեցիր, թե ոնց կարդացիրք «Մանոն Լեսկոն»: Չծիծաղեցի՞ն:

— Ձէ, Ռուբեն, սուսուփուս վեր կացան, զնացին տուն:

Գրեց լսափողը: Վախեցա՞վ, որ ներսում կարծրացած դառնությունը կհավվի, հանկարծ նրանց մեջ կգոյանա քաղցր մի սուտ, որին կհավատա: Իսկ գուցե սխա՞լ արեց, գուցե Ռուբենի աշխարհը փափկել էր այս կեսգիշերին և պատրաստ էր ինչ-որ ազդանշաններ ընդունելու: Ետ մղչեց այդ տեսիլքը. նա առավոտյան կարթնանա սովորականի պես, սովորականի պես կգնա գործի և անպայման ժամանակ չի ունենա գտնելու իրենց հին ուսուցչուհուն:

Նամակը շարունակեց. «Սիրելի Սոնա...»:

— Վերջապես,— տուն մտնելով ասաց Համբարձում Գարսեֆեազյանը,— ամեն ինչ, փառք երկնավորին, բարեհաջող վերջացավ:— Նա թղթապանակից հանեց և հանդիսավոր սեղանին դրեց թղթերը՝ երանելի թղթերը:

Ճաշասեղանը դեռ չէին վաճառել: Պայմանավորվել էին, գինը խոսել էին, տանելու էին իրենց մեկնելու նախորդ օրը, եթե մեկնեին... Ուրեմն մեկնում են: Նարինեն արագ վերցրեց, սկսեց կարգավ փաստաթղթերը, մայրը խաշակնքեց, միայն Արմենը մռայլ մնաց իր տեղում՝ հեռուստացույցի առաջ:

— Փառք երկնավորին, կարգին մարդիկ այստեղ էլ կան,— Համբարձում Գարսեֆեազյանը խոսում էր ինքն իրեն,— սուրճ պատրաստիր, տիկին, խմելու բան բեր...

— Որ հայրենիքից փախչե՞լը շնորհավորենք,— մռայլ ասաց Արմենը,— գոնե զսպիր քեզ, հայրենասեր մշեցու զավակ:

— Զսպել եմ, որդիս: Շատ եմ խեղդվել: Այսօր իմ օրն է:

— Սև օրը:

— Կարծում ես ես չե՞մ տխրում, որ պիտի Հայաստանը թողնենք, կարծում ես ինձ համար խաղուպա՞ր է:

Զորս աթոռ ևս դեռ չէին վաճառել. ով սեղանն էր վերցնելու, նա էլ կտաներ աթոռները: Կոմիտասի նկարը կտանեն իրենց հետ, կկախեն Սիգնելի իրենց հյուրասենյակում: Կնայեն, կհառաչեն:

Ամբողջ օրը Արմենը թափառել էր Երևանում: Հրածե՞լտ էր տալիս, թե՞ ուզում էր նորից հասկանալ, թե ինչ է թողնում: Գնաց նաև Պանթեոն, նստեց Կոմիտասի գերեզմանի մոտ: Մանկապարտեզում գտավ իր դաստիարակչուհուն. շատ ուրախացավ տիկին Արփենիկը: Իջավ Զանգվի ձորը, մանկական երկաթուղի. ինքը բավական ծիծաղելի էր երեխաների ժխորի մեջ: Երկու անգամ զնացքը զնաց-վերադարձավ: Գնաց-վերադարձավ: Եթե կյանքում ամեն բան այսպես զնար՝ վերադառնար: Մտավ սուրբ Սարգիս եկեղեցին: Հարս ու փեսան կանգնել էին վարդապետի առաջ, հարսի հագին ջինս էր, փեսան ծամոն էր ծամում: Ինչո՞ւ նկատեց: Միծեռնակաբերդ չգնաց. դժվար թե դիմանար: Հետո նորից թափառեց, մտավ հազար ու մի փողոց, բարձրացավ նորքի ոլորապտույտ ճանապարհով, նայեց, երկար նայեց Երևանին: Ոչ ոք չկանչեց իրեն կամ նարինենին, չհարցրեց, ուզո՞ւմ եք թողնել հայրենիքը: Ամեն ինչ որոշեց հայրը: Ինչո՞ւ չկանչեցին.

հայրը իր ծննդավայրը չէ, որ թողնում է. ինքը ոչ միայն հայրենիք, ծննդավայր է թողնում: Չկանչեցին, չհարցրին: Մի շաբաթ հետո դպրոցում կսկսվեն քննությունները, իսկ երեկ Մամյանը տարօրինակ շարագրություն էր տվել՝ նկարագրեք ձեր հարազատի կամ մոտիկ մարդու մահը, նկարագրեք վերջալույսը, որ արևի մահն է... Սմբատը գրել էր, որ բեռու թաղմանն էլ ինքը լաց չի եղել, որովհետև հասկանում է՝ եթե մարդ ծնվել է, ուրեմն, նաև պիտի մեռնի, մանավանդ, որ քեռին երեք տարի շարունակ անբուժելի հիվանդ էր: «Տխուր մարդ ես, Սմբատ,— ասաց Մամյանը,— չահել, տաք սրտիդ մեջ որտեղի՞ց այդքան սառույց»: Արովյան փողոցի վրա քիչ էր մնում

ընկնէր մեքենայի տակ, ինքն էր մեղավոր: Միլիցիոնները բավական կոպիտ քարոզ կարողաց, հետո տուգանեց երեք ուրլի: Անխոս տվեց տուգանքը, ոչ մի բառով չարձագանքեց ոչ վարորդի հայհոյանքին, ոչ միլիցիոնների բարկութիւնը: Մուր-ված, վերացած շարունակեց թափառել:

— Խմենք, — ասաց հայրը, — բաժակդ վերցրու, Արմեն:

— Ես չեմ խմում: Գնացողները թող խմեն:

— Դու, ի՞նչ է:

— Գնացողները թող խմեն:

Մոր ձեռքից վայր ընկավ սուրճի բաժակը: Նարինեն ետ դրեց կոնյակի գավաթը, որ այն է, մոտեցնում էր շուրթերին: Հայրը գունատվեց:

— Որդիս, մենք ինչպե՞ս կարող ենք առանց քեզ...

— Ես ինչպե՞ս կարող եմ առանց Հայաստանի, մտածե՞լ ես:

Արմենը խոսում էր հանգիստ, համարչա կիսաձայն:

— Հայաստանը ո՞վ է խլում քեզնից: Կգաս ամեն տարի, ես խոստանում եմ:

— Ավարտում եմ արդեն, աշխատանքի կմտնեմ, կապրեմ մի տեղ, չեմ կորչի:

Այս տունն արդեն իրենցը չէր, վաճառել էին: Մեկ շաբաթ հետո ներս կմտնեն նոր տանտերերը, կնայեն-կտնտղեն տիրոջ պես, հետո կգան ներկարարները, որ պատերից ջնջեն իրենց հետքերը: Զևափոխութիւններ կանեն անպայման, կփոխեն դռներն ու պատուհանները: Երեխ միայն այգին կմնա նույնը. ծառերը չեն ներկում, չեն վերանորոգում, տեղից տեղ չեն տանում:

— Ես ամեն ամիս կգրեմ ձեզ, հայրիկ: Քեռին էլ այստեղ է, կարծում եմ ինձ տիրութիւն կանի:

Տիկին Ազնիվը հանկարծ դգաց, որ սիրտը խփում է սարսափելի արագ, արագ, կարծես ուր որ է՝ դուրս կթռչի կրծքավանդակից: Նա նվաղեց աթոռի վրա: «Մայրիկ, — ճշաց Նարինեն, — մայրիկ»: Տարան ննջասենյակ, որովհետեւ բազմոցն արդեն վաճառել էին: Մայրը երկար ուշքի չէր գալիս. «Սպանում ես մորդ. — թշնամանքով ասաց Նարինեն, — շտապ օգնութիւն զանդահարիր»: Զանգահարեց: Զախջախված, ասես քիչ առաջ լավ ծեծել էին, նստեց մոր մահճակալին: Հայրը դուրս եկավ բժիշկներին գիմավորելու: «Մորդ մի բան

ասա», — ճշաց Նարինեն: «Հանգստացիր, մայրիկ: — Հանկարծ պատկերացրեց, որ կարող է կորցնել մորը, արցունքը սեղմեց կոկորդը, փորձեց ետ մղել դաժան այդ տեսիլքը, շկարողացավ: — Հանգստացիր, ես դեռ կմտածեմ...»: «Մայրիկ, ուշքի եկ, — եղբոր վերջին բառերից կառչեց Նարինեն, — նա կմտածի, նա չի կարող մեզ թողնել»: Մայրը լուռ էր. արցունքը լցվել էր նրա դեմքի խորշոմների մեջ և փայլում էր մարգարիտների նման: Տխուր մարգարիտներ: Մայրը տառապած ու բարի դեմք ուներ. հանկարծ հասկացավ, որ շատ է սիրում մորը, հասկացավ, որ կորցնում է մորը:

Բժիշկները ներս մտան, ննջարանը լցվեց գործնական իրարանցումով:

Արմենը դուրս եկավ, իջավ այգի: Միրանինները ծաղկել էին, հողը փափուկ էր ու տաք, թեպետ երեկո էր: Նստեց սալորենու տակ, հետո տարածվեց գետնին, հողի հետ խորհրդակցե՞մ. այս նախադասութիւնից շանթահար վեր թռավ, այլևս չնստեց հողին: Փայտե նստարան կար, հայրն էր շինել, փըլվեց այդ նստարանին, ծխեց: «Ինքը պիտի որոշես, — երեկ ասաց Մամյանը, — միայն ինքդ. ինչպես որ որոշես, ճիշտ կլինի»: Ոչ, ճիշտ չի լինի, ուսուցիչ: Հետո մտածեց, գուցե ուսուցիչը քեզ ավելի՞ է հավատում, քան ինքդ քեզ: Շտապ օգնութիւն մեքենան գնաց:

— Կարդիոգրամմա արին, — միջանցքում ասաց Նարինեն, — միկրոինֆարկտ են կասկածում, ասացին, որ հանգիստ է պետք: Զպիտի հուզվի:

— Ես այստեղ եմ, մայրիկ, — ննջասենյակ մտնելով ասաց մորը, — ես քեզ մոտ եմ:

— Մնա, շնորհակալ եմ:

Հայրը նստած էր ճաշասենյակի խորթ ամաչութիւնի մեջ և խմում էր, իրար հետեից խմում էր դառը, գարմանալի դառը հեղուկը: Հայրը առհասարակ չէր խմում: Հայրը Արմենին թվաց ծեր, սարսափելի ծեր, անօգնական ու հիվանդ մի անծանոթ, որ չգիտես ինչպես է մտել իրենց տուն և խմում է ինքն իր հետ:

— Ես գնում եմ դեղատուն, — ասաց Արմենը իրենց տանը նստած անծանոթ մարդուն: — Գեղատուն եմ գնում:

— Բնութագրերը պատրաստ են, — ասաց Վանունին, — կարգա և ստորագրի:

— Ի՞նչ բնութագրեր:

— Քո դասարանի: Մեկը կարգա, բավական է:

Կարդաց: Հետո աչքի անցկացրեց մյուսները:

— Ես սրանք չեմ ստորագրի, — ասաց, — ես նոր դասուղեկ եմ, ի՞նչ եմ ճանաչում, որ բնութագիր ստորագրեմ...

— էլի սկսեցի՞ր: Ո՞վ է կարդում այս թղթերը, որ մտածում ես: Ձե է, էլի, շղիտե՞ս:

— Չգիտեմ:

— Դե լավ, ինչպես ուզում ես: — Անսպասելիորեն համաձայնվեց Վանունին: — Ես կստորագրեմ:

Ըստ այդ թղթերի՝ բոլորը նման էին իրար, կարծես նույն գործարանի արտադրած հաստոցների մասին էր խոսքը: Չկար միայն Արմեն Գարասեֆերյանի բնութագիրը: Ավստրալիայում դա ոչ ոք չի պահանջելու, այնուամենայնիվ, զգուշացել էր Վանունին, սպասենք, տեսնենք, թե չէ՝ հանկարծ հարկավոր կլինի գրել ուրիշ բնութագիր:

Մինչև կեսգիշեր Մամյանի լուսամփոփը վառ մնաց:

Նա նախապես գրեց բոլոր աշակերտներին, քան յոթ նամակ: Կհանձնի գրականության քննությունից հետո: Ամենադժվարը Աշոտ Քանքանյանին ուղղված նամակն էր. «Մի բնի Աշոտ, ես գիտեմ, որ դու հավատում ես քո հորը: Դա այդպես էլ պիտի լինի: Հավատացել ես, որ հայրդ անարդարության դո՞ է, որ նա կոչում է ճշմարտության համար և, բոլոր հետև ուղիղ ճանապարհ չկա (հայրդ է կրկնել ամեն օր), ինքը ստիպված է եղել գնալ ուր-մոլոր կածաններով: Ես մի ընկեր ունեմ, Մանուկը, պատմել եմ, եթե չես մոռացել, նա ասում է, որ իրեն պետք չէ ճշմարտություն՝ առհասարակ: Հիմա դժվար չէ ճիշտ բաներ ասել, օղբ լիքն է ճշմարտությանը: Ո՞վ է ասում այդ ճշմարտությունը, — Մանուկի համար կարեւորը սա է: Հին հնդիկներն ավելի իմաստուն էին. «Ճշմարտությունը, — ասում էին նրանք, — լամպի լույսի է նման. նրա տակ մեկը ոտը գիրք է կարդում, մյուսը կեղծում է ուրիշի ստորագրությունը»: Ոչ, ես ուրիշ բան չեմ ակնար-

կում. կատարվածի մասին գիտի շորս մարդ և, ինձ թվում է, հինգերորդը երբեք չի իմանա: Ես արդեն մոռացել եմ, ինձ թվում է՝ նա էլ, որի պաշտոնը դու «երազում էիր»: Չեք մոռանա դու և հայրդ: Կուզենայի, որ հատկապես դու շնորհակալի: Իսկ այս նամակը կարող ես կարգալ և պատռել անմիջապես: Ես գիտեմ, որ կյանքում ահավոր բաներ կան, բայց այդ ամենի դեմ կարելի է կոչել միայն մաքուր ձեռքերով: Քեզ ցանկանում եմ մի քանի անքուն, անողոր գիշեր, որպեսզի մենակության մեջ ինքդ քնես քո կյանքը: Տասնյոթ տարի. երկար չէ, բայց կարճ էլ չէ: Ոչ ոք երկրորդ անգամ տասնյոթ տարեկան չի լինում: Իսկ առհասարակ, դու լավ տղա ես և ինչ էլ ուզում է անես, մեկ է՝ տասնյոթ տարեկան ես»:

Նայեց լիքը մոխրամանին, սեղմեց լուսամփոփի կոճակը:

Մութը աշխարհը խլում է մարդուց, բայց նրան վերադարձնում է ինքն իրեն: Այս նամակները ինչո՞ւ գրվեցին. մի քանիսը երևի կծիծաղեն, կզարմանան: Ո՞վ գիտի:

Հիշեց, որ Մարիին նամակ չ' գրել: Նորից վառեց լույսը, իսկ սիգարետ այլևս չկար: Փակեց աչքերը, որ աշխարհը նորից մթնի: Եվ հանկարծ տեսավ մորը, որ եկավ-նստեց իր կողքին, սկսեց շոյել նրա ճեմակող մազերը. «Քնիր, Վահան, հանգստացիր, մեղք ես»:

ԽԱՐՈՒՅԿ

Երկուշաբթի օրը առաջին քննությունն էր, իսկ շաբաթ օրը ամբողջ դասարանը եկել էր օդանավակայան: Թոնչբին քառասուն ընկեր էր մնացել: Ահա վազոնիկի վրա գնացին, ինքնաթիռին հասան Արմենին փայտե մեծ ճամպուրակները, Համբարձում Գարասեֆերյանը մաքսատանն ինչ-որ անվերջանալի թղթեր է ստորագրում, Նարինեն զբաղված է ընկերուհիներով: Տղաները փորձում են կատակել:

— Հենց հասար, կենդուրու կուղարկես, որ հետներս տանենք քննության, թղթերը կղենք պարկի մեջ, կհանենք-կարտագրենք:

— Մինզապուրից հեռագիր կտաս:

— Զինսս, շինսս շնորհանսս, Արմեն:

— Մեզ շնորհանսս:

Վերջին բուսակներին վրա հասալ Մարին: Նա մեծացած
թվաց. երեկոյան դպրոցում կարելի էր ներկել մազերը, բարձ-
րակրունկ հագնել, մանիկյուր անել: Նա յասաման էր բերել
— Ե՞րբ եք հասնելու, Արմեն:

— Երեւանից Մոսկվա՝ երեք ժամ:— Վահանը սկսեց հաշ-
վել:— Մոսկվայից Բոմբեյ՝ հինգ ժամ, Բոմբեյից Սինգապուր՝
վեց ժամ: Սինգապուրից Սիդնեյ՝ էլի վեց ժամ: Մոտավորապես,
քսան ժամ: Եթե եղանակ լինի...

— Երանի եղանակ չլիներ, — հռուչեց Լուսիկը:

Արմենը չէր խոսում. դիմագծերը սրված էին, հայացքը
անընդհատ հեռավոր մի կետի: Զեռքին մի թեթև ճամպուրակ
կար, չհանձնեց մյուս իրերի հետ: «Մի քանի գիրք է և իմ ժա-
պավենները», — ասաց:

Մոտեցան հայրը, մայրը, Նարինեն:

— Դե, Արմեն, հրաժեշտ տուր ընկերներդ, — հայրը կոտոր-
ված նայեց դասարանին, — լավ ընկերներ ունես:

Բոլորը մեկ-մեկ համբուրեցին Արմենին, հետո Արմենը կո-
րով նրանց ձեռքերի մեջ: Լուսիկը թաքուն սրբում էր աչքերը,
Վահանը սիգարետ վառեց: Ամենքը, գերագույն լարումով,
աշխատում էին զուսպ և հանգիստ երևալ. այդպես էին պաշ-
մանավորվել: Գնում է, ուրեմն, պիտի գնա: Արմենի մայրը
գունատ էր, հիվանդության նշանները դեռ երևում էին. նրա մեջ
հաշտված մի տխրություն կար, նա կարծես իրենց ճամպուրակ-
ներից մեկն էր. կտանեն, ուր ուզում են:

— Գնանք, Արմեն:

— Գնա, Արմեն, — ասաց Վահանը, — գրիր, անպայման
կհանդիպենք: 10-րդ «բ»-ի անունը Սինդնեյում գետնովը շտապ:

— Գնա, Արմեն:

— Գնա:

Չորս մարդ անջատվեցին խմբից, և երկուսը շտապով, եր-
կուսը դանդաղ քայլեցին դեպի ինքնաթիռը: Աղջիկներն առ-
գեն կարող էին լաց լինել, տղաները՝ ծխել:

Ահա չորսը հասան ինքնաթիռին, հերթապահը ստուգեց տոմ-
սերը, հետո նրանք բարձրացան աստիճաններով: Արմենը
ինքնաթիռը մտնելուց առաջ ետ շրջվեց: Զեռքով արեց, ինչ-որ
բա՞ն ասաց: Երևի: Հետո նրանց կուլ տվեց ինքնաթիռը:

— Շոգ է:

— Շոգը երկուշաբթի կլինի:

— Գոնե թեման իմանայինք:

— Արտագրել, մեկ է, չի լինի: Մամյանը կհասկանա:

— Նա ինքնուրույն մտքեր է որոնելու, իսկ ո՞վ իր ինքնու-
րույն մտքերը կտա, որ արտագրես:

— Արմենը լավ շարադրություններ ուներ, պիտի վերցնեինք:

— Այստեղից գնանք մի տեղ, խմենք: Ո՞վ ինչքա՞ն ունի:
Ինքնաթիռի դուռը փակվեց:

Տրապն են անջատում:

Քիչ հետո ինքնաթիռն օդ կբարձրանա, մի հինգ-տասը բո-
պե կմնա Հայաստանի երկնքում և կտանի, ո՞ւր կտանի Արմե-
նին: Նորից կտեսնվե՞ն: Վախենում էին հարցերից, բայց հար-
ցերը աղմկում էին նրանց մեջ, հարցերը ելք ու պատասխան էին
ուզում:

— Տրապը նորից մոտցավ ինքնաթիռին, — հանկարծ նկա-
տնց Մարին, — տեսեք, դուռը բացվեց, մեկը դուրս է գալիս:

— Արմենն է, — ճշաց Լուսիկը:

Հետո ճշացին մյուսները:

Արմենը կանգնած էր աստիճանների վրա, իր փոքրիկ
ճամպուրակը ձեռքին, և տրապը դանդաղ մոտենում էր: Ինքնա-
թիռի դուռը նորից փակվեց, շարժիչները սկսեցին աշխատել: Ի՞նչ
կատարվեց: Մի՞թե Արմենը... եվ հանկարծ ողջ դասարանը
գրոհեց թռիչքի հրապարակ:

— Ո՞ւր, ո՞ւր, — ճշաց հերթապահը:

Ուշ էր:

Նրանք վազում էին դեպի Արմենը:

Արմենը իջավ աստիճաններից, վազեց դեպի ընկերները:

Հանդիպեցին կարծես տասը տարվա բաժանումից հետո:
Աղջիկները ծիծաղում էին արցունքների միջից, տղաները շփո-
տեին ինչ անել: Ամենքն ուզում էին դիպչել, ձեռք տալ Արմե-
նին, օդանավակայանի հերթապահը մոլորված կանգնել էր նրանց
կողքին.

— Զի կարելի, տղաներ, չի կարելի, աղջիկներ:

— Կարելի է, մորաքույր, — զոռաց Լուսիկը, — կարելի է,
ամեն ինչ կարելի է:

— Հարցեր չտաք, — ասաց Արմենը: — Գնանք, շուտ գնանք:

— Ես գիտեի, որ դու չես գնալու, — ասաց Վահանը:

— Ես չգիտեի: — Արմենը անհնարին հարազատությամբ նա-
յեց բոլորին: — Ընդերը չտաք, լա՞վ...

Քննությունից հետո Մամյանը բաժանեց նամակները:

— Կկարդար: Ոչ հիմա: Իսկ երեկոյան գնալու ենք Զանգվի ձոր: Համաձա՞յն եք: Անպայման կգաս, Աշոտ:

— Զգիտեմ,— ասաց Աշոտը,— պիտի պարապեմ:

— Կգաս:

...Նրանք նստեցին բարձր քարաժայռին, և Մամյանն ասաց, որ նույն այս ժայռի վրա երեսուն տարի առաջ իրենք հավաքվել էին տղաներով և այրել իրենց սիրած աղջիկների անունները: Մենք վախենում էինք, որ կարող ենք երկուսով մի աղջկա սիրել և կկորցնենք մեր ընկերությունը: Երեխայություն էր, իհարկե, այդպես մենք կորցրինք մեր աղջիկներին: Հետո եղավ, որ իրար էլ կորցրինք, բայց երևի մի մեծ բան գտանք»:

— Դարձաք տաճարի քարեր,— մտախոհ ասաց Վահանը:

— Գուցե:— Մամյանը մի պահ անցյալ պատկերների հետ էր՝ մի՞թե երեսուն տարին անցավ... Հետո սթափվեց:— Դե, տվեք ձեր թղթերը:

Տվեցին: Քննությունից հետո Մամյանն ասաց, որ ամեն մեկը մի թղթի վրա գրի, թե ինչ դառնություն ունի իր ընկերներից, ուսուցիչներից: Գրի անկեղծ, շինաչի ոչ Վոլիշի, ոչ իրեն:

Այդ թղթերն էին:

Մամյանը հավաքեց: Զկարդաց ոչինչ:

— Լուցկի ունե՞ս, Վահան:

— Կա:

Վերցրեց, վառեց լուցկին և բոցը մոտեցրեց թղթերին: Խարույկը տեղեց մի քանի վայրկյան:

— Կարողացեք մոռանալ, եթե դառնացրել եք իրար: Համարեք, որ թղթերի հետ այրվեց-վերջացավ ինչ բաժանել է ձեզ իրարից: Եվ հիշեք այս օրը:

Աշակերտները նայեցին իրար, նայեցին իրենց տասը տարիների վերջին ուսուցչին: Վերջին ուսուցչին: Իսկ ներքևում հոսում էր գետը՝ շատախոս ու իմաստուն:

— Մեծացանք,— հառաչեց Վահանը:

— Լուռ մեծանանք,— ասաց Արմենը,— լուռ, խնդրում եմ:

— Ընկեր Մամյան, մենք բոլորով, ազնիվ խոսք, բոլորով որոշել ենք մնալ նույն դասարանում,— ասաց Լուսիկը:

Վահան Մամյանը զարմացավ.

— Ինչո՞ւ:

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն

Պետրոսյան Վարդգես Համազասպի

ՉՈՐՍ ՎԻՊԱԿ

Վիպակներ

Գլխորդական միջին և բարձր տարիքի համար

Литературно-художественное издание

Петросян Вардкес Амазаспович

ЧЕТЫРЕ ПОВЕСТИ

Повести

Для среднего и старшего школьного возраста

Художник А. Яралян

(На армянском языке)

Издательство «Аревик»

Ереван, 1990

Խմբագրության վարիչ՝ Գ. Ս. Օհանյան, խմբագիր՝ Ա. Գ. Յագիշյան, նկարիչ՝
Ա. Ի. Յարալյան, Գեղ. խմբագիր՝ Խ. Զ. Հակոբյան, Տեխ. խմբագիր՝ Տ. Վ.
Ավետյան. Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Յ. Խաչատրյան.

ИБ № 317

Հանձնված է շարվածքի 8. 02. 90 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 06. 90 թ.:
Չափսը՝ 80×108¹/₃₂: Թուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ՝ Գրքի սով.:
Տպագրություն բարձր, 20,58 սլայմ. տպ. մամ., 18,92 հրատ. մամ.: Տպա-
քանակ 3000: Պատվեր՝ 249: Գինը՝ 1 ո. 40 կոպ.:
«Արևիկ» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:
ՀեՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պե-
տական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Издательство «Аревик», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

Типография № 1 Госкомитета по делам издательств, полиграфии и
книжной торговли Арм. ССР, Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.